

Юридична Україна

ЩОМІСЯЧНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (124) 2013

Заснований у січні 2003 р.

Співзасновники:

Київський регіональний центр
Національної академії правових наук України,

Науково-дослідний інститут
приватного права і підприємництва
Національної академії правових наук України,

ТОВ "Юрінком Інтер"

Видавець: ТОВ "Юрінком Інтер"

Згідно з постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 18.11.2009 р.
№ 1-05/5 журнал "Юридична Україна" включено до переліку наукових фахових
видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата юридичних наук.

Київ – 2013

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

О. Л. Копиленко —
доктор юридичних наук, професор
(голова ради),
О. В. Скрипнюк —
доктор юридичних наук, професор,
(заступник голови ради),
Л. К. Воронова —
доктор юридичних наук, професор,
В. Г. Гончаренко —
доктор юридичних наук, професор,
В. В. Коваленко —
доктор юридичних наук,
О. Д. Крупчан —
кандидат юридичних наук,
Є. Б. Кубко —
доктор юридичних наук, професор,
В. В. Луць —
доктор юридичних наук, професор,
В. Т. Маляренко —
доктор юридичних наук, професор,
В. К. Мамутов —
доктор юридичних наук, професор,
Н. М. Мироненко —
доктор юридичних наук, професор,
Н. Р. Нижник —
доктор юридичних наук, професор,

М. І. Панов —
доктор юридичних наук, професор,
Л. В. Підпалов —
заслужений юрист України,
Д. М. Притика —
доктор юридичних наук,
П. М. Рабінович —
доктор юридичних наук, професор,
М. В. Руденко —
доктор юридичних наук, професор,
М. Я. Сегай —
доктор юридичних наук, професор,
М. Ф. Селівон —
кандидат юридичних наук,
М. О. Теплюк —
заступник Керівника Апарату
Верховної Ради України —
Керівник Головного
юридичного управління,
В. М. Шаповал —
доктор юридичних наук, професор,
Ю. С. Шемшученко —
доктор юридичних наук, професор.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Д. Крупчан —
кандидат юридичних наук
(голова колегії),
В. В. Коваленко —
доктор юридичних наук
(заступник голови колегії),
В. С. Ковальський —
доктор юридичних наук
(заступник голови колегії),
А. Б. Гриняк —
кандидат юридичних наук,
М. К. Галянтич —
доктор юридичних наук,
О. Л. Копиленко —
доктор юридичних наук, професор,

В. В. Луць —
доктор юридичних наук, професор,
Н. М. Мироненко —
доктор юридичних наук, професор,
В. Д. Примак —
кандидат юридичних наук,
М. Я. Сегай —
доктор юридичних наук, професор,
О. В. Скрипнюк —
доктор юридичних наук, професор,
І. С. Примак —
завідувач редакції періодичних науково-
практичних видань.

Журнал рекомендовано до друку Вченою радою Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України
(протокол № 3 від 27.03.2013 р.).

© Юрінком Інтер, 2013

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Нелін Олександр. Співвідношення сімейних поділів майна і спадкування в українській селянській родині XIX — початку XX ст. 4

Волинець Віталій. Охорона прав і свобод людини і громадянина як функція сучасної демократичної держави 9

Хаялі Рустем. Правове регулювання зняття з обліку спецпереселенців кримських татар (1954–1956 рр.) 16

ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Фурман Катерина. Верховенство права в адміністративному судочинстві України 21

ФІНАНСИ, ПОДАТКИ, БЮДЖЕТ

Чернадчук Олександр. Відповідальність за порушення бюджетного законодавства: стан та перспективи 24

Сумцов Артем. Аналіз законодавчих новацій України у сфері оподаткування операцій з цінними паперами 30

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Вахонєва Тетяна. Договори про передачу суміжних прав 34

Махінчук Віталій. Передумови та основні напрями формування вітчизняного законодавства про медіацію в підприємницьких спорах 40

Опришко Дарія. Корпорація як різновид договірних об'єднань підприємств 45

ЕКОНОМІКА І ПРАВО

Безух Олександр. Правила економічної конкуренції 51

Король Володимир. Загальні засади прогнозування як правової форми державного регулювання економіки в Україні та Росії: порівняльно-правовий аналіз 56

ТРУДОВЕ ПРАВО І ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Кисельова Олена, Семенова Анастасія. Недійсність трудового договору 61

АГРАРНЕ, ЗЕМЕЛЬНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Ніжніченко Ольга. Поняття та склад еколого-стимуляційних правовідносин 66

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ НАУКИ

Віскунов Віктор. Проблеми вдосконалення ознак складу злочину, передбаченого ст. 290 Кримінального кодексу України 73

Черновський Олексій. Юридико-психологічна характеристика судового провадження в суді першої інстанції 77

Охріменко Світлана, Лузанова Ганна. Особливості підготовчої роботи слідчого перед призначенням судово-психологічної експертизи в кримінальному провадженні 82

ОСОБИСТІСТЬ

Крупчан Олександр. Слово про вчителя і друга. 88

КОНФЕРЕНЦІЇ, СЕМІНАРИ, КРУГЛІ СТОЛИ

Примак Володимир. Третейський розгляд: проблемні аспекти 90

УДК 347.65/.68

Олександр Нелін,

доктор юридичних наук,

доцент Київського університету туризму, економіки і права

СПІВВІДНОШЕННЯ СІМЕЙНИХ ПОДІЛІВ МАЙНА І СПАДКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕЛЯНСЬКІЙ РОДИНІ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.*

У статті розглядаються особливості здійснення спадкування за звичаєм, співвідношення сімейних поділів майна і спадкування в українській селянській родині XIX — початку XX ст. Зазначаються фактори, що можуть бути корисними для України.

Ключові слова: сімейна власність, материнське і батьківське майно, сімейний поділ і виділ майна, спадкування у звичаєвому праві селян.

Сьогодні в процесі формування сучасної національної правової системи України звернення до витоків українського права, звичаєвих традицій та з'ясування впливів на його формування набуває особливо актуального значення.

Реформування правової системи та систематизація законодавства України має здійснюватись не тільки шляхом рецепції позитивного світового досвіду, а й з урахуванням історичних, національних і культурних особливостей.

Однією з малодосліджених тем в історично-правовій літературі є звичаєво-правова культура українців. Плідно у цій сфері працювали О. Л. Бариков, М. В. Гримич, М. В. Калачов, А. Є. Кристер, О. О. Леонтьєв, В. Ф. Мухін, І. Г. Оршанський, В. В. Тарновський, П. П. Чубинський. Саме у працях цих дослідників знаходимо авторську інтерпретацію спадкування за звичаєвим правом селян, поділ майна в українській селянській родині тощо. Але найавторитетнішою працею впродовж багатьох років є монографія М. В. Гримич «Звичаєве цивільне право українців XIX — початку XX століття», яка є системним науковим історично-етнологічним аналізом особливостей звичаєво-правової культури українців у XIX — XX ст. [1].

Однак, незважаючи на досить велику кількість наукових доробків, все ж таки залишилися певні прогалини в дослі-

дженні спадкування за звичаєвим правом, за законом і за заповітом, що доводить його актуальність та значимість для розвитку української правової системи, її адаптації до європейського та міжнародного права. Тому метою цієї статті є переконання теоретичних і методологічних засад, світоглядних основ досліджень звичаєвого цивільного права України XIX — початку XX ст. у контексті сучасної доктрини спадкового права, враховуючи, що у вітчизняній юриспруденції із встановленням багатоаспектного підходу до розуміння права як явища загальносоціального віддається належне історії розвитку звичаєвого права та місця правового звичаю в системі джерел і форм права.

Оскільки у спеціальній літературі вочевидь недостатньо місця приділено спадкуванню за звичаєм, з'ясуємо, що це дещо інше, аніж спадкування за законом. Стосовно звичаєвого права термін «спадкування» є умовним, тому що у спадковому праві під поняттям «спадкування» розуміють перехід прав та обов'язків (спадщини) від спадкодавця (одноосібного власника майна) до інших осіб — спадкоємців. Спадкування за звичаєвим правом — це перерозподіл сімейного майна в рамках сім'ї при збереженні спільної сімейної власності. При цьому майнові і деякі особисті права та обов'язки фізичної особи, яка померла (спадкодавця), не переходять до інших

* Рекомендовано до друку кафедрою загальноюридичних і кримінально-правових дисциплін Київського університету туризму, економіки і права.

осіб — його спадкоємців. Таким чином, за звичаєвим правом відбувався сімейний поділ майна, а не спадкування.

Зазначимо, що питання спільної сімейної та індивідуальної власності в селянській родині були і є спірними в історично-правовій літературі. За винятком С. В. Пахмана, більшість дослідників XIX — початку XX ст. вважали, що спадкування за звичаєвим правом селян є ніщо інше, як поділ спільного сімейного майна, а не поділ майна батька-спадкодавця.

На думку С. В. Пахмана, спадкування і поділ майна за звичаєм — це різні юридичні процедури. Сімейна власність — це власність індивідуальна, тому спільність майна виникає лише після смерті домогосподаря [2].

Прибічники іншої концепції — М. В. Калачов [3], О. Л. Бариков [4], І. Г. Оршанський [5], В. Ф. Мухін [6], О. О. Леонтьєв [7] вважали сімейну власність спільною, а не індивідуальною. Отож, на думку О. О. Леонтьєва, спадкодавець мав обмежені права розпоряджатися своїм майном при складанні заповіту. На його думку, одним із найважливіших доказів цього були примусові сімейні поділи, які практикувалися як при подвірному володінні (в Україні ці питання вирішувалися у волосних судах), так і при общинному володінні (в Росії це питання розглядалося на сходах общини). Наймолодший член сім'ї, зазначає О. О. Леонтьєв, мав право вимагати виділу зі спільного майна [8].

На нашу думку, висновок С. В. Пахмана не відповідає українській дійсності, він є чинним лише у російській правовій культурі. Так, відповідно до ст. 818 «Зводу законів цивільних і межових» діти, які досягли повноліття, не мали права вимагати від батьків виділу або посагу [9]. У той самий час, порівнюючи особливі положення для Полтавської і Чернігівської губерній, що ґрунтувалися на нормах місцевого права, із загальноімперськими правовими нормами, за особливими для Лівобережної України правилами власники користувалися більш широкими правами розпорядження своїм майном, зокрема при виділах батьками своїх дітей.

Ретельне дослідження звичаєвого права українців започаткував видатний діяч української науки П. П. Чубинський, який зібрав, систематизував і проана-

лізував більше 1000 рішень волосних судів, починаючи з 1861 р. На його думку, в Україні у XIX ст. майно набувалося через спадкування або через сімейний виділ. Виділ батьком одружених синів за свого життя вважався в Україні справою буденною і цілком природною. Виділені діти були незалежними від батьків [10]. Виділений син не відповідав за боргові зобов'язання батька у разі його смерті [11].

Переважна кількість рішень волосних судів, що їх наводить П. П. Чубинський, свідчить, що майно між синами ділилося порівну. Якщо виділявся старший син, а в родині лишалося ще кілька, то йому виділялася частина, яка дорівнювала майбутнім виділеним часткам його братів. У спадкових поділах дотримувалися такого самого принципу [12]. Про це писав і В. В. Тарновський — «сыновья разделяют имения поровну» [13].

На окрему увагу заслуговує дослідження О. О. Леонтьєва щодо порядку спадкування селянами за звичаєвим правом. Він з'ясував, що після видання судових уставів 20.11.1864 р. суперечки про спадкування на основі місцевих звичаїв розглядали виключно місцеві селянські установи, частково сільський сход, до повноважень якого за п. 5 ст. 51 «Загального положення про селян» віднесено дозвіл на сімейні поділи. Волосний суд відповідно до ст. 107 того самого Положення розглядав усі справи, що йому належать на основі «местных обычаев и правил, принятых в крестьянском быту». Однак, хоча «Загальне положення про селян» і рекомендує керуватися звичаєм, проте не робить це обов'язковим. Так, у ст. 13 вказано, що селяни можуть керуватися звичаєм. «Значит — заключил Сенат — она не исключает и применение общего закона», — зазначає О. О. Леонтьєв [14].

Не менш відомий дослідник порядку спадкування селянами за звичаєвим правом В. В. Мухін вважає, що позитивною стороною Закону від 18.03.1886 р. було те, що в ньому заборонялося сільським сходам приступати до обговорення заяв про поділ, якщо не було дозволу батьків або старшого члена сім'ї [15]. Проте практика вносила свої корективи.

Як відомо, за законом державні селяни не могли ділити своїх наділів і передавати їх у спадок. Однак українські селяни робили це за звичаєм. Так, у 1887 р.

Бузовський волосний суд розглянув справу Антона Купчика про відновлення права на ділянку левадної землі і вирішив її відповідно до норм місцевого звичаєвого права, тобто передав її позивачу [16].

З'ясовано, що попри спільне сімейне майно, окремі члени родини подекуди мали й особисте (індивідуальне) майно. Його складали передусім зароблені гроші і майно, придбане на ці кошти. На думку В. Ф. Мухіна, свідчення про існування індивідуальної власності були рідкісними [17], а А. Є. Кристер, стверджував, що «може існувати особисте майно, дарма, що набуте коштом двору, але належне окремим членам двору (наприклад, жіночі прикраси, пряжа, яку напружили жінки, належить їм)» [18].

Але більшість дослідників вважає, що члени сім'ї тільки тоді могли мати свою власність, якщо вони відділені і придбали майно за власний рахунок.

Розглянемо особливості шлюбно-сімейного спадкового права в Чернігівській і Полтавській губерніях, що входили до складу Російської імперії у XIX ст. за особливими для Лівобережжя положеннями, які містилися у «Зводі законів цивільних і межових».

Відповідно до ст. 828 виділення посагу і визначення його розміру залежало від волі батька. Якщо батько помирає не склавши заповіту, то його незаміжні доньки при живих братах отримували посаг із однієї четвертої частини всього спадкового майна. Коли брати були неспроможні дати кожній із сестер посаг в обсязі, який отримала перша з сестер, що вийшла заміж за життя батька, то, оцінивши четверту частину батьківського маєтку, брати повинні були всім сестрам дати посаг в однаковому обсязі. Якщо мати брала участь у призначенні доньці посагу з власного майна, то про це повинно було зазначатися як у рядному, так і у віновому записі; така донька втрачала свою частку спадщини з материнського маєтку [19].

Іншу праворегулятивну ситуацію бачимо в Російській імперії. Тут будь-яка деталізована регламентація відсутня. В землях Лівобережної України ці питання регулювались нормами місцевого права.

У разі неотримання посагу після смерті батька і небажання братів виділити сестрі посаг за нормами місцевого права, що увійшли до складу особливих статей для Полтавської і Чернігівської губер-

ній, вона мала право звернутися за судовим захистом. Законодавством Російської імперії це не передбачалося.

У матеріальному відношенні жінка в українському суспільстві завжди залишалася незалежною: якщо посаг ставав власністю подружжя, то він — тільки власністю дружини, яким вона мала право вільно розпоряджатися.

З'ясовано, що у разі завдання шкоди кимось із невиділених із сім'ї дітей, відповідальність за збитки покладалася на їхніх батьків. На батька, якщо він був живий, а на матір — тільки в тому випадку, коли вона володіла власним або записаним на неї від чоловіка маєтком. Відповідно до загальноросійських норм, за зобов'язаннями неповнолітніх дітей, що виникали за письмової згоди батьків, останні відповідали власним майном. При здійсненні правочинів невиділеними дітьми без згоди батьків, вони визнавалися недійсними. Однак повнолітні діти відповідали за такими зобов'язаннями всім своїм майном [20].

Особливими для Полтавської і Чернігівської губерній правилами передбачалося більша залежність дітей від батьків, ніж за загальноросійськими правилами, надавалося більшого значення родинним зв'язкам у шлюбно-сімейних і спадкових відносинах. Так, відповідно до ст. 818 «Зводу законів цивільних» діти, досягнувши повноліття, не могли вимагати від батьків виділу або посагу, тому що це було виключною прерогативою батьків, а не дітей [21].

У ст. 822 законодавець узагальнив основні правила здійснення дарування на Лівобережжі. Суть їх полягала в тому, що виділений син не мав права на спадщину після смерті батька. Доньки, за наявності синів, не були спадкоємицями батьківської власності, але материнське майно всі діти спадкодавця — і сини, і доньки — успадковували порівну [22].

Ми поділяємо висновки О. Л. Барикова [4], П. П. Чубинського [23], М. В. Гримич [24], що смерть домовласника в українській селянській сім'ї не була причиною для негайного поділу майна. Після смерті батька (чоловіка) фактичним керівником господарства ставав старший син (або вдова). У такому стані господарство перебувало до чергового одруження сина (брата) і виділення його в окреме господарство, або заміжжя доньки (сестри), якій виділявся посаг.

Отже, за місцевим звичаєвим правом причиною сімейного поділу в українській селянській родині була не смерть батька (домовласника), а одруження. У такому випадку спадкового поділу не було, натомість був сімейний поділ (виділ) майна.

Нагадаємо, що виділ — це виокремлення із загального сімейного фонду земельної ділянки, господарчих будівель та рухомого майна. Якщо одружувалася донька, то її виділ відбувався інакше: їй виділялося рухоме майно, худоба і рідше — земля.

Отже, особливими положеннями для Полтавської і Чернігівської губерній, які ґрунтувалися на нормах місцевого права, окрім іншого, регулювався сімейний поділ і спадкування в українській селянській родині.

Не менш важливими є висновки сучасного українського дослідника земельної власності середини XIX — першої чверті XX ст. П. П. Захарченка, що за «місцевим Малоросійським положенням» (статті 94—97) домовласнику за життя дозволялося передавати сімейну ділянку своєму нащадку. За відсутності спадкоємців за прямою лінією, він міг за заповітом передати земельну ділянку усиновленому (або приймаку), який за місцевим звичаєвим правом міг бути як родичем, так і сторонньою особою. Подільність ділянок не заборонялася, проте їхні частини не могли бути меншими половини встановленого в місцевості корінного поділу.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, можна зробити такі **висновки**.

1. За звичаєвим правом головною підставою у спадкуванні та принципом при поділі власності є *приналежність до сім'ї на основі сімейно-трудової спорідненості*. Сімейно-трудова спорідненість демон-

струє певний синкретизм уявлень про кровних родичів, родичів за шлюбом і зятів-приймаків.

2. Спадкування (після смерті домогосподаря) і поділ двору (за життя спадкодавця) за звичаєм в українському селі XIX — початку XX ст. демонструє ситуацію, за якої, попри стабільність спадкування і поділу майна в «класичних» або стандартних ситуаціях, коли майно ділиться між працездатними кровними родичами, існує значна різноманітність звичаїв у так званих «нестандартних» ситуаціях (спадкування приймаків, позашлюбних дітей тощо).

3. У звичаєвому праві єдиною підставою позбавлення спадкування є виділ у тому чи іншому вигляді. У законі виділ і позбавлення спадку — різні речі; виділ сам по собі не усуває від спадкування, лише враховується.

4. Система права в Полтавській і Чернігівській губерніях мала місцеві особливості права і відрізнялася вищим рівнем юридичної техніки та більш детальною регламентацією шлюбно-сімейних і спадкових правовідносин, передбачала остаточний (вічний) і тимчасовий порядок спадкування. Особливі статті для Лівобережної України значно розширювали, порівняно зі статтями, що діяли на території метрополії права батьків (наприклад, їх право зректися своїх дітей у випадку негідної їхньої поведінки), власника майна щодо розпорядження родовим майном тощо.

5. Сьогодні в процесі формування сучасної національної правової системи України звернення до витоків українського звичаєвого права і звичаєвих традицій, місця правового звичаю в системі джерел і форм права набуває особливо актуального значення.

ПРИМІТКИ

1. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX — початку XX століття / М. В. Гримич. — К. : Арістей, 2006. — 560 с.

2. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России : Юридические очерки : в 2 т. / С. В. Пахман. — СПб. : Тип. Второго Отд. Собств. е. и. в. канцелярии, 1879. — Т. 2. — С. 291—292.

3. Калачов Н. В. Юридические обычаи крестьян в некоторых местностях // Архив исторических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачовым. — В типографии Второго Отд. Собств. е. и. в. канцелярии. — СПб., 1859. — Кн. 2. — 421 с.

4. Барыков О. Л. Обычаи наследования у государственных крестьян : (По сведениям, собр. М-вом гос. имуществ в 1848 и 1849 г.) / сост. О. Л. Барыков. — Санкт-Петербург : Тип. Ф. Стелловского, 1862. — 100 с.

5. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву : обычному и брачному / И. Г. Оршанский. — С.-Петербург : Типография А. Е. Ландау, 1879. — 455 с.
6. Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян: к вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому уложению / В. Ф. Мухин. — С.-Петербург : Изд. ред. комиссии по сост. гражд. Уложения, 1888. — 333 с.
7. Леонтьев А. А. Крестьянское право: Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А. А. Леонтьев. — С.-Петербург : Издание книжного магазина «Законоведение», 1909. — 401 с.
8. Там само. — С. 332—337.
9. Свод законов Российской империи : в 15 т. — СПб., 1842. — Т. 10.
10. Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. — СПб. : Типограф. Второго Отд. Собств. е. и. в. канцелярии, 1873—1874. — Т. IV : Харьковская и Полтавская губернии. — 1873. — С. 651. — № 16.
11. Там само. — С. 664. — № 14.
12. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский // Записки Русского географ. Общества отделению этнографии. — СПб., 1869. — Т. 2. — С. 679—699.
13. Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии / В. В. Тарновский // Юридические записки, издаваемые Петромъ Редкиным. — М. : Тип. Московского ун-та, 1842. — С. 42.
14. Леонтьев О. О. Зазнач. праця. — С. 369.
15. Мухін В. Ф. Зазнач. праця. — С. 22.
16. ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 615. — Спр. 162. — Арт. 11.
17. Мухін В. Ф. Зазнач. праця. — С. 98.
18. Кристер А. Є. До питання про виучування народного права України / за ред. А. Є. Кристера. — К., 1928. — Вип. 2. — С. 435—436.
19. Свод законов Российской империи : в 15 т. — СПб., 1842. — Т. С. 144—145.
20. Там само. — С. 181—182.
21. Там само. — С. 142.
22. Там само. — С. 143.
23. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский // Записки Русского географ. Общества отделению этнографии. — СПб., 1869. — Т. 2. — С. 679—699.
24. Гримич М. В. Зазнач. праця. — С. 172—175.

Нелин Александр. Соотношение семейных разделов имущества и наследования в украинской крестьянской семье XIX — начала XX в.

В статье рассматриваются особенности осуществления наследования по обычаю, соотношение семейных разделов имущества и наследования в украинской крестьянской семье XIX — начала XX в. Указываются факторы, которые могут быть полезными для Украины.

Ключевые слова: семейная собственность, материнское и отцовское имущество, семейный раздел и выдел имущества, наследование в обычном праве крестьян.

Nelin Alexander. Correlation of family arrangements and succession in Ukrainian peasant's family of XIX — early XX centuries.

The article deals with peculiarities of customary succession, correlation of family arrangements and succession in Ukrainian peasant's family of XIX — early XX centuries. Some factors are revealed that could be useful for Ukraine.

Key words: family estate, maternal inheritance and patrimony, family arrangements and apportionment, inheritance in peasants' customary law.

УДК 342.3

Віталій Волинець,

кандидат політичних наук, доцент

ОХОРОНА ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ЯК ФУНКЦІЯ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті досліджується функція охорони прав і свобод людини і громадянина як одна з базисних для сучасної демократичної і правової держави. Автор аналізує специфіку реалізації цієї функції, досліджує гарантії прав і свобод людини і громадянина, визначає перспективи розвитку системи правового регулювання в частині охорони і захисту прав людини в Україні.

Ключові слова: функції держави, права людини, Конституція України, гарантії прав людини, правове регулювання, правова держава, демократична держава.

Реалізація і забезпечення принципів правової держави, одним з яких є принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина, суть якого полягає у тому, що «жодні інтереси держави не можуть виправдовувати дії органів державної влади, якщо ці дії мають своїм наслідком нехтування чи жертвування людиною або її правами» [1], спричинили істотне піднесення теоретичної і практичної значущості діяльності держави у галузі прав людини. У зв'язку з чим з-поміж функцій держави набула особливої ролі функція охорони прав людини, що наразі становить вагомий предмет досліджень як у межах теорії прав людини, так для юридичної науки в цілому (включаючи такі галузі, як конституційне право, адміністративне право, теорія держави і права тощо).

Актуальність звернення до комплексного дослідження функції охорони прав і свобод людини зумовлюється декількома причинами, що мають як практичний, так і власне теоретичний зміст. Перш за все, необхідно відмітити, що сама модель правової держави (правовою, як доводить П. Рабінович, є тільки така держава, «в якій панує, «верховенствує», право — причому як явище позадержавне, не державно-вольове, а, так би мовити, загальносоціальне, соціально-природне» [2]) передбачає фундаментальний перегляд у стосунках між державою і людиною. Сенс цього перегляду, за словами відомого вітчизняного дослідника В. Авер'янова, може бути виражений по-

няттям «людиноцентризму», коли не людина існує для держави, а навпаки — держава для людини [3].

З цих же позицій зазначений процес описує С. Максимов, який зауважує, що принцип верховенства права, як фундаментальний принцип правової держави, означає глибинні зміни у функціонуванні всієї держави і її органів, адже права людини не лише визнаються найвищими цінностями, а й безпосередньо визначають спрямованість діяльності держави та її функції [4]. Це означає, що держава бере на себе не просто певні зобов'язання в частині своєї взаємодії з людиною і громадянином, але взагалі вибудовує свою діяльність так, що в її центрі є особа, її інтереси, права і свободи. З цього погляду, вся діяльність сучасної правової держави може бути описана як така, що підпорядковується загальній цілі забезпечення прав людини. Водночас серед загального комплексу дій такої держави можемо виокремити специфічний напрям, який, виражаючи її правову сутність, пов'язаний з охороною та захистом прав і свобод людини і громадянина. Тому, при дослідженні питання формування і розвитку України як правової держави актуалізується потреба у вивченні такої специфічної функції держави даного типу, як охорона прав і свобод людини і громадянина.

По-друге, не можна не відзначити того, що аналіз змісту та специфіки функції охорони і захисту прав людини і громадянина є актуальним для сучасної

теорії держави і права у методологічному аспекті. Справа у тому, що зазначена функція часто характеризується як «універсальна» щодо інших функцій правової і демократичної держави, оскільки, здійснюючи всі інші види діяльності, така держава завжди переслідує єдину мету, якою є гарантування добробуту громадян, їх законних прав, свобод та інтересів. У цьому сенсі істотно актуалізується питання щодо аналізу співвідношення різних функцій держави, а також встановлення стійких взаємозв'язків у загальній системі функцій сучасної держави.

По-третє, варто наголосити на тому, що актуальності зазначеній темі надає те, що багатьма сучасними фахівцями вона характеризується як надійний критерій визначення сутності державно-правових і політичних режимів. Невипадково, досліджуючи феномен правової і соціальної держави, О. Скрипнюк вказував на граничну важливість реальної її діяльності, того, наскільки ті чи інші принципи реалізуються на практиці повсякденного функціонування держави та її органів [5].

Дійсно, практично у всіх без виключення доктринальних дефініціях поняття функцій держави вказується на те, що вони постають не просто випадковими напрямками діяльності тієї чи іншої держави (зумовлені поточними внутрішніми або зовнішніми обставинами), а є відображенням та виразом її сутності. Фактично це означає, що, аналізуючи функції держави, їх зміст, характер, ступінь забезпечення, реальні показники діяльності держави у відповідних напрямках тощо, отримуємо надійний показник і свідчення того, з якою саме державою ми маємо справу у тому чи іншому конкретному випадку. Як зазначає російський дослідник В. Бабаєв, «забезпечення прав людини — головний критерій демократичності держави» [6]. Більше того, зрештою зазначений показник виявляється одним із вирішальних, оскільки вивчення функцій держави дозволяє говорити про неї не стільки у загальнотеоретичному аспекті, скільки з погляду того, які реальні дії вчиняються державою, органами державної влади, її посадовими і службовими особами, що, у

свою чергу, наповнює поняття правової і демократичної держави реальним змістом (або навпаки — засвідчує відсутність такого змісту, а отже, і про декларативний характер проголошуваних зазначеною державою конституційних принципів, а також засад державного і суспільного розвитку).

Таким чином, ставлячи на меті нашої статті визначення та комплексний аналіз функції охорони прав і свобод людини і громадянина як однієї з функцій сучасної держави, ми повинні вирішити такі завдання: а) охарактеризувати наявні у сучасній юридичній науці підходи до вивчення функції охорони прав і свобод людини і громадянина; б) визначити зміст та специфіку цієї функції в умовах демократичної, правової і соціальної держави; в) окреслити перспективи та запропонувати засоби удосконалення забезпечення цієї державної функції в сучасній Україні.

Приступаючи до аналізу функції охорони прав і свобод людини і громадянина, перше, на що необхідно звернути увагу, полягає у тому, що, на думку цілого ряду сучасних юристів, сама ця функція об'єктивується і розвивається лише за певних умов. Мається на увазі, що функція охорони прав людини і громадянина «з'являється тільки в умовах демократичної держави і поступово розвивається паралельно з процесом зростання її правового, соціального характеру» [7]. Це пояснюється тим, що, оскільки головна загроза правам людини, як доводить Д. Мутагіров, походить саме від держави, то, залежно від того, з якою державою ми маємо справу у тому чи іншому конкретному випадку, змінюватиметься рівень загрози правам людини [8]. Очевидно, що для авторитарних або тоталітарних держав, які принципово не визнають ані цінності самої людини, ані її прав і свобод, функція охорони цих прав є не лише зайвою, а й такою, що прямо суперечить сутності таких держав. Це дозволяє дійти висновку про те, що функція охорони прав людини в умовах тоталітарних та авторитарних держав є не просто мінімізованою, а її взагалі не існує, оскільки її реалізація означатиме заперечення такою державою своєї сутності. На відміну від цього, для демокра-

тичної і правової держави, яка, за визначенням, є орієнтованою на людину, її потреби, інтереси і права, функція охорони прав і свобод постає як одна з базисних. На нашу думку, такий підхід слід визнати цілком обґрунтованим.

Справді, говорячи про функції держави, вельми важливо у теоретико-методологічному плані не абсолютизувати їх, а отже, не намагатися тлумачити їх у відриві від конкретних соціальних, історичних та інших обставин, які визначають розвиток самої держави. Це означає, що функції держави видозмінюються і трансформуються не лише історично (наприклад, для класичної держави інформаційна функція завжди відігравала похідну роль, тоді як сьогодні її значущість незмірно зросла), а й залежно від змін самої держави. При цьому йдеться не просто про зміни в ефективності реалізації та забезпеченні окремих функцій (скажімо, економічної або політичної), а про сутнісний зміст цих функцій, їх наявність або відсутність.

Звісно, говорячи про тоталітарну/авторитарну державу, маємо визнати, що вона також захищає певні права людини, чи точніше — права певних людей (мається на увазі правляча тоталітарна верхівка) [9]. Але ця її діяльність не має нічого спільного із загальним поняттям прав людини, а також зі змістом функції охорони прав і свобод людини і громадянина. Нагадаємо, що в сучасній теорії держави і права права людини характеризуються як «загальносоціальна категорія, яка складається об'єктивно в результаті розвитку і вдосконалення суспільного виробництва та політичної системи суспільства у вигляді соціальних можливостей користуватися різноманітними економічними, політичними й духовними силами, та існують ще до їх державного визнання, але знаходяться під захистом держави» [10]. Водночас права людини — це «соціальні та юридичні можливості людини використовувати матеріальні, соціальні та інші блага, а також можливість людини вчиняти дії, які не заборонені законом» [11]. Тобто права людини, за визначенням, є вищими за державу (більше того, відповідно до природно-правової доктрини, вони передують їй [12]) і не можуть розпо-

ділятися державною владою залежно від її уподобань або інтересів (коли одні отримують більше прав, інші — менше, а треті — взагалі жодних). З цього погляду цілком обґрунтованим і правомірним видається положення про те, що в умовах тоталітарних та авторитарних держав функція охорони прав людини не тільки спотворюється, а й взагалі не реалізується, оскільки в її основі завжди лежить принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю, невідчужуваності та непорушності її основних конституційних прав і свобод.

Однією з головних гарантій реалізації державою функції охорони прав і свобод людини і громадянина є її закріплення на найвищому конституційному рівні. Щоправда, наразі незаперечно цінність прав людини і громадянина зафіксована у цілому ряді міжнародно-правових актів. Як приклад можна навести Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, у преамбулі якої вказувалось, що уряди держав-членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10.12.1948 р., беручи до уваги те, що ця Декларація має на меті забезпечити загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав, беручи до уваги те, що метою Ради Європи є досягнення тіснішого єднання між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод, знову підтверджуючи свою глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать, сповнені рішучості, як уряди європейських держав, що є одностайними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації.

Розробка та удосконалення цих меха-

нізмів мала на меті не лише формування загальноєвропейських інститутів та гарантій захисту прав і свобод людини, а й посилення у практиці функціонування кожної окремо взятої держави функції охорони і захисту прав людини. При цьому зазначена функція тлумачиться у міжнародних нормативно-правових актах не стільки як мета або обов'язок тих чи інших органів державної влади (наприклад органів виконавчої або контрольної влади), скільки як обов'язок держави в цілому, що, власне, й дає необхідні підстави для того, щоб визначити функцію охорони прав і свобод людини як функцію всієї держави, а не як функцію конкретно взятих органів державної влади.

У цьому ж контексті варто вказати на ще один принциповий у теоретико-методологічному плані момент щодо співвідношення прав людини і діяльності держави щодо їх захисту. Справа у тому, що у класичній правовій думці діяльність держави щодо захисту прав людини (а отже, й досліджувана нами функція) часто пов'язувалась не з усіма правами людини, а лише з тими, що передбачають активне втручання держави на підставі розподілу всіх прав людини на так звані «позитивні» і «негативні». Однак, як довела практика функціонування сучасних держав, зазначений поділ на позитивні і негативні права не має істотного значення для реалізації цієї функції, оскільки навіть негативні права потребують уваги держави та низки позитивних дій щодо їх забезпечення. У цьому сенсі цікаво навести слова Дж. Донеллі, який пише: «Усі права людини для ефективного здійснення вимагають і позитивних дій, і обмежень з боку держави. Звичайно, деякі права є відносно позитивними, а деякі — відносно негативними. Але ця різниця не відповідає поділові між громадянськими та політичними правами й економічними та соціальними правами» [13].

Таким чином, досліджуючи співвідношення прав і свобод людини з державною діяльністю щодо їх захисту, слід зауважити, що функція захисту і забезпечення прав і свобод людини стосується всіх без виключення прав, а не лише певних їх груп, які для класичної право-

вої теорії видавались позитивними. Як приклад можна навести таке «класичне» негативне право, як право голосу, що складає одне з базисних у системі політичних прав людини і громадянина. Дійсно, як довела практика функціонування демократичних держав, вони повинні не просто «не заважати» людині вільно проголосувати і тим самим утримуватись від будь-якої позитивної діяльності, а й навпаки — активно діяти з метою створення належних умов виборчого процесу, забезпечення прозорості та рівності виборів, унеможливлення різноманітних фальсифікацій або викривлень народного волевиявлення, гарантування наявності належної і правдивої інформації, а також сприяння розвитку правової і політичної культури виборців. Таким чином, захист як позитивних, так і негативних прав людини потребує однаковою мірою активної діяльності держави, що наразі робить некоректною та необґрунтованою у теоретичному сенсі спробу обмежити функцію захисту прав людини виключно групою позитивних прав, або ж прав другого покоління (зміст і специфіка цих «поколінь» прав людини була досліджена російською дослідницею Є. Лукашевою [14]).

Отже, говорячи про правові гарантії реалізації Українською державою функції захисту прав і свобод людини і громадянина, необхідно згадати, насамперед, ст. 3 Конституції України, де чітко встановлено: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Тобто поряд із визнанням охорони прав людини одним з стратегічних напрямів діяльності Української держави й однією з її ключових функцій, у згаданій статті міститься важлива норма, яка встановлює відповідальність держави за неналежну реалізацію цієї функції. Одним із правових механізмів забезпечення цієї відповідальності є право громадян на звернення до суду у разі порушення їх законних

прав і свобод. Зокрема у ст. 55 Конституції України зазначено: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб». У цьому сенсі доволі показовими є норми, що знайшли своє відображення у цілому ряді кодексів України. Наприклад, у ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України встановлюється, що завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ [15].

У цьому ж контексті варто згадати й прийняття 23.02.2006 р. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [16], який урегулював відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України. При цьому конкретні права людини, які мають забезпечуватись, захищатись та охоронятись державою в процесі її функціонування, перелічені у розділі другому Конституції України, а також у цілому ряді законів та інших нормативно-правових актів.

Утім, говорячи про функцію охорони прав людини і громадянина і про її правове забезпечення у сучасній Україні, не можна не звернути увагу на такий важливий аспект даної проблематики, як га-

рантії реалізації цієї функції. За своєю природою зазначені гарантії тісно пов'язані з гарантіями прав людини як такими, але, все ж таки, мають і свою специфіку. Вона полягає у тому, що всі вони стосуються нормативного регулювання організації та діяльності самої системи державної влади в цілому, органів державної влади, їх посадових і службових осіб, всі з яких мають безпосередньо або опосередковано реалізовувати функцію охорони та забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Причому, як вже було вказано вище, йдеться про всю систему прав людини і громадянина. Так, юридичною гарантією реалізації функції захисту прав людини є наявність органів державної влади та відповідних процесуальних механізмів, що дозволяють людині самостійно або за допомогою професійних юристів здійснювати захист своїх прав у разі їх порушення. Водночас на юридичному рівні встановлюються не тільки самі права людини, а й повноваження та обов'язки органів державної влади щодо їх захисту. Одним із таких органів, який діє в Україні, є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Відповідно до чинного Закону «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.1997 р. [17] парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є: 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; 2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, зазначеними у ст. 2 Закону; 3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; 4) сприяння приведенню законодавства України про права

і свободи людини і громадянина у відповідність до Конституції України, міжнародних стандартів у цій галузі; 5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина; 6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; 7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу. Так само, відповідні обов'язки в частині захисту прав і свобод людини покладаються й на інші органи державної влади і місцевого самоврядування. Утім, оскільки діяльність всіх цих органів реалізується на основі Конституції України й оскільки всі вони є органами державної влади України, то функція захисту прав і свобод людини може тлумачитись як універсальна функція всієї системи органів державної влади України та Української держави в цілому.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо зробити такі **висновки**. По-перше, постановля демократичної держави, що супроводжується практичною реалізацією принципів соціальної і правової держави, з необхідністю спричиняє посилення ролі та значущості функції захисту прав і свобод людини і громадянина, яка реалізується державою даного типу і одночасно виступає критерієм і запорукою її

демократичного і правового характеру. По-друге, важливою умовою реалізації функції захисту прав людини в умовах демократичної держави є сформованість системи її правового забезпечення, яка включає в себе не лише нормативно-юридичне закріплення самих прав і свобод людини і громадянина, а й правові гарантії її реалізації в частині визначення повноважень та обов'язків самої держави (органів державної влади та місцевого самоврядування, а також їх службових та посадових осіб) щодо захисту прав людини, а також можливостей кожної людини у передбачений законом спосіб захищати свої права і свободи. По-третє, державно-правова практика останніх десятиліть переконливо довела, що реалізація функції захисту прав і свобод людини і громадянина сучасною державою пов'язана з її активною діяльністю як стосовно соціальних та економічних, так і громадянських і політичних прав людини. Зазначене «розширення» сфери реалізації цієї функції пов'язано з тим, що в сучасних умовах демократичного розвитку практично всі без виключення громадянські і політичні права вимагають створення належних умов для їх реалізації та захисту, що, у свою чергу, посилює роль досліджуваної нами функції та її активізацію в загальній системі державної діяльності.

ПРИМІТКИ

1. Лукаш О. Л. Принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів державної влади України / О. Л. Лукаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2007. — № 12 (74). — С. 85—86.
2. Рабінович П. М. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу) / П. М. Рабінович // Право України. — 2010. — № 3. — С. 19.
3. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. — К. : Наукова думка, 2007. — С. 27.
4. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2010. — С. 65.
5. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — С. 186—190.
6. Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. — М. : Юристъ, 2002. — С. 81.
7. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 96.
8. Мутагиров Д. З. Права и свободы человека: теория и практика / Д. З. Мутагиров. — М. : Университетская книга ; Логос, 2006. — С. 495.
9. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. — К. : Дух і літера, 2002. — С. 468—469.

10. Тодыка Ю. Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю. Н. Тодыка, О. Ю. Тодыка. — К. : Ін Юре, 2004. — С. 47.
11. Морозова Л. А. Теория государства и права / Л. А. Морозова. — М. : ЭКСМО, 2005. — С. 425.
12. Юнусов А. А. Права человека и естественное право / А. А. Юнусов, М. А. Юнусов // Право и государство: теория и практика. — 2006. — № 9. — С. 43.
13. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Джек Донеллі. — Л. : Кальварія, 2004. — С. 42.
14. Права человека / отв. ред. Е. А. Лукашева. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — С. 132—172.
15. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 35—36, № 37. — Ст. 446.
16. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 30. — Ст. 260.
17. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 20. — Ст. 99.

Вольнец Виталий. Охрана прав и свобод человека и гражданина как функция современного демократического государства.

В статье исследуется функция охраны прав и свобод человека и гражданина как одна из базисных для современного демократического и правового государства. Автор анализирует специфику реализации этой функции, исследует гарантии прав и свобод человека и гражданина, определяет перспективы развития системы правового регулирования в части охраны и защиты прав человека в Украине.

Ключевые слова: функции государства, права человека, Конституция Украины, гарантии прав человека, правовое регулирование, правовое государство, демократическое государство.

Volynets Vitaliy. Protection of human rights and freedoms as a function of modern democratic state.

The article studies the function of protecting human rights and freedoms as one of the basic for a modern, democratic state and the state of law. The author analyzes the specific implementation of this function, explores the guarantees of human rights and freedoms, gives an outlook of the system of legal regulation of human rights protection in Ukraine.

Key words: state functions, human rights, Constitution of Ukraine, guarantee of human rights, legal regulation, rule of law, democratic state.

УДК 340.12-054.74/75:94(477.75)

Рустем Хаялі,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових дисциплін
Економіко-правового факультету Національного університету
«Одеська юридична академія»

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗНЯТТЯ З ОБЛІКУ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦІВ КРИМСЬКИХ ТАТАР (1954—1956 рр.)

У статті автор розглядає й аналізує правове регулювання скасування режиму спецпоселень.

Ключові слова: режим спецпоселень, спецкомендатура, спецпереселенці.

Зміни у правовому статусі висланців почали відбуватися після смерті Сталіна й у зв'язку з частковою демократизацією суспільно-політичного життя радянського суспільства. 5 липня 1954 р. приймається постанова Ради Міністрів СРСР № 1439-649 цс. «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпереселенців». У документі зазначалося, що в результаті подальшого зміцнення радянського суспільного і державного ладу та враховуючи, що в даний час основна маса спецпоселенців, будучи працевлаштована в сільському господарстві та промисловості, включилася в господарське та культурне життя й облаштувалась у нових місцях мешкання, і вважаючи, що у зв'язку з цим застосування щодо них нині існуючих обмежень у правовому становищі не викликається необхідністю, Рада Міністрів Союзу РСР ухвалила надати особам, які перебувають на обліку спецпоселень, займаючись суспільно корисною працею, право проживання в межах даної області, краю, республіки, а під час службових відряджень — право вільного пересування в будь-який пункт країни на загальних підставах. Це право не поширювалося на осіб з числа спецпоселенців, котрі не займалися суспільно корисною працею, порушували режим і громадський порядок у місцях поселення [1].

Суттєвих змін зазнає термін реєстрації висланців у комендатурі за місцем проживання. Відтепер відповідно до постанови особиста явка спецпереселенця на реєстрацію до органів МВС установлювалась один раз на рік. Особи, що змінюють

постійне місце проживання, зобов'язані були зніматися з обліку у спецкомендатурах і ставати на облік за новим місцем проживання в органах МВС СРСР.

Відповідно до постанови вперше з обліку знімались окремі категорії спецпоселенців. Зокрема від обліку в органах МВС були звільнені і зняті з-під адміністративного нагляду діти до 16 років включно. З обліку знімались діти, яким минуло 16 років, прийняті і направлені до навчальних закладів, з одночасним дозволом виїзду до місця навчання.

Одночасно скасовувалася система штрафів і арештів як адміністративних заходів покарання щодо спецпоселенців, за порушення режиму в місцях поселення.

Радам Міністрів союзних і автономних республік, виконкомам крайових, обласних рад депутатів трудящих ставилося завдання посилити політичну роботу серед спецпоселенців, залучаючи їх до активного суспільно-політичного життя. Спецпереселенці, як і всі інші трудящі, дістали ширший доступ до профспілкових, комсомольських організацій, а також мали заохочуватися і нагороджуватися за трудові успіхи, та використовуватися на роботі відповідно до їхньої освіти і спеціальності.

Ця постанова не поширювалась на осіб, засуджених за особливо небезпечні державні злочини, і засланих, які були направлені на поселення після відбування покарання [2].

Державою вживалися заходи, спрямовані на пом'якшення міри покарання за втечу або самовільне залишення місця

спецпоселення. Так, 13.07.1954 р. прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про скасування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 року «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни». Відтепер осіб, які перебувають на спецпоселенні, за самовільний виїзд (втечу) з місць обов'язкового поселення притягали до кримінальної відповідальності відповідно до ч. 1 ст. 82 КК РРФСР і відповідних статей КК інших союзних республік [3].

Рішення радянського уряду та Президії Верховної Ради СРСР знайшли свою реалізацію в наказі міністра МВС СРСР № 00597 «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців» від 16.07.1954 р., відповідно до якого, оголошуючи Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13.07.1954 р. «Про скасування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 року «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни», та постанову Ради Міністрів Союзу РСР від 05.07.1954 р. № 1439-649 пс «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців» де вказувалося, що:

спецпоселенці, змінюючи постійне місце мешкання, зобов'язані знятися з обліку у спецкомендатурі, а після прибуття до нового місця мешкання стати на облік в органах МВС. Про виїзд у від'їждження за межі області, краю, республіки спецпоселенці зобов'язані повідомляти у відповідну спецкомендатуру МВС;

реєстрацію спецпоселенців один раз на рік проводити в населених пунктах за місцем їх фактичного мешкання;

адміністративні заходи покарання у вигляді штрафу до 100 рублів або у вигляді арешту до 5 діб, що застосовуються до спецпоселенців за порушення режиму в місцях поселень, скасувати;

у тримісячний термін оголосити спецпоселенцям про їхні права й обов'язки та про кримінальну відповідальність за втечу з місця обов'язкового поселення;

за самовільний виїзд (втечу) з місця

обов'язкового поселення притягати спецпоселенців до кримінальної відповідальності. Справи на таких осіб подавати на розгляд народних судів за територіальністю;

у слідчих справах про втечі спецпоселенців з місць обов'язкового поселення, які перебувають у провадженні, звинувачення перекваліфікувати з Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.11.1948 р. на ч. 1 ст. 82 КК РРФСР або відповідні статті КК інших союзних республік;

у місячний термін зняти з обліку органів МВС дітей спецпоселенців усіх категорій, які народилися після 31.12.1937 р., і надалі дітей на облік спецпоселення не брати;

про звільнення із спецпоселення дітей оголосити їхнім батькам або опікунам і зробити відповідні позначки у книгах сімейного обліку з посиланням на цей наказ;

дітям, яким минуло 16 років, для вступу до навчальних закладів дозволяти виїзд до будь-якого пункту країни;

зарахованих до навчальних закладів осіб знімати з обліку спецпоселення за висновками МВС-УМВС [4].

Важливе значення надавалося ідеологічній роботі в середовищі висланців. 26.06.1955 р. видано постанову Ради Міністрів СРСР «Про посилення агітаційно-масової та культурно-виховної роботи серед переселенців». Подальшими Указами уряду СРСР в 1955 р. зі спецобліку знімалися комуністи і члени їхніх сімей, учасники війни, сім'ї загиблих фронтовиків, викладачі навчальних закладів, інші категорії спецпереселенців [5].

У міру змін у суспільно-політичному житті в країні вживалися заходи, спрямовані на зняття з обліку інших категорій висланців. Так, постановою Ради Міністрів СРСР «Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців» від 24.11.1955 р. з обліку спецпоселень знімалися такі категорії:

учасники Великої Вітчизняної війни та особи, нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, члени сімей загиблих на фронтах Вітчизняної війни та викладачі навчальних закладів;

жінки-спецпоселенки, що взяли законний шлюб з місцевими жителями, які не є спецпоселенцями;

жінки російської, української, білоруської та інших національностей, які не підлягали виселенню разом з кримськими татарами, за ознаками їхніх подружніх стосунків, що на даний час припинилися;

одинокі інваліди та хворі на невиліковну недугу, особи, котрі не можуть самостійно забезпечити своє існування і потребують постійного догляду.

Особи, зняті з обліку і звільнені з-під адміністративного нагляду органів МВС СРСР, дістали можливість мешкати в будь-якій частині країни, крім тієї області (краю, автономної республіки), де вони мешкали до виселення. Житлові будинки та інші приміщення, що належали звільненим зі спецпоселення, за колишнім місцем мешкання до виселення, поверненню не підлягали.

МВС СРСР ставилося за обов'язок забезпечення суворого дотримання паспортного режиму особами, звільненими зі спецпоселення.

Ради Міністрів союзних і автономних республік та виконкоми місцевих рад депутатів трудящих були зобов'язані провести серед спецпоселенців необхідну роз'яснювальну роботу у зв'язку з цією постановою.

Всім особам, знятим з обліку спецпоселень, згідно із зазначеними постановами, було роз'яснено, що зняття обмеження у зв'язку зі спецпоселенням не тягне за собою повернення їм майна, конфіскованого під час виселення, і що вони не мають права мешкати в тих місцях, звідки були виселені [6].

Повністю спецпоселенців кримських татар було знято з обліку режиму спецпоселень Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень, пов'язаних зі спецпоселенням, з кримських татар, балкарців, турків — громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни» від 28.04.1956 р. без опублікування у пресі.

В Указі наголошувалося, що існуючі обмеження у правовому становищі виселених у 1944 р. з Криму на спецпоселення кримських татар — громадян СРСР у подальшому не викликаються необхідністю, у зв'язку з чим Президія Верховної Ради СРСР постановляє:

зняти з обліку спецпоселення і звільнити з-під адміністративного нагляду органів МВС СРСР кримських татар — громадян СРСР і членів їхніх сімей, виселених на спецпоселення в період Великої Вітчизняної війни;

вказати, що зняття обмежень, пов'язаних зі спецпоселенням з осіб, перелічених у статті першій цього Указу, не тягне за собою повернення їм майна, конфіскованого під час виселення, і що вони не мають права повертатися до місць, звідки були виселені [7].

У зв'язку з цим необхідно виділити такий факт. У 1946—1947 рр. з перевірно-фільтраційних таборів на спецпоселення прибули 148079 власовців, які перебували на службі вермахту фашистської Німеччини. У 1951—1952 рр., після відбуття шестирічного терміну, держава звільнила 93446 осіб. Тоді як діти спецпереселенців, будучи зовсім непричетними до війни, до «зради», проживали в умовах режиму спецпоселень аж до 1956 р. [8].

З ліквідацією режиму спецпоселень державою вживаються заходи щодо врегулювання статусу та укорінення кримських татар у місцях заслання. У 1956 р. у довідці про стан спецпереселенців, поданій до найвищих органів радянської держави, зазначалося: «Враховуючи, що Кримська область заселена в порядку планового переселення, найбільш доцільним буде створення обласної автономії на території Узбецької РСР, природні, кліматичні й економічні умови республіки є найближчими до умов їх колишнього місця проживання» [9].

У травні-червні 1956 р. радянським керівництвом було підготовлено пропозиції щодо вирішення питань, пов'язаних з депортованими в роки війни народами. Зокрема пропонувалося «розглянути питання про створення для громадян німецької, калмицької, чеченської, інгуської, карачаївської та балкарської національностей і кримських татар автономії у вигляді національних районів та округів у місцях їх нового поселення» [10].

У постанові ЦК КПРС «Про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів» від 24.11.1956 р. підкреслювалося: визнати недоцільним надання національної автономії татарам,

які раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією тільки татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари складали менше однієї п'ятої частини всього населення, і що у складі РРФСР є татарське національне об'єднання — Татарська АРСР, а також те, що в цей час територія Криму є областю Української РСР. Разом із тим, враховуючи прагнення частини татар, які раніше проживали в Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі, хто побажає, мають право оселитися на території Татарської АРСР.

Водночас Рада Міністрів Татарської АРСР і обком КПРС були зобов'язані надавати необхідну допомогу в господарському і трудовому облаштуванні татарському населенню, яке прибуватиме на постійне місце мешкання до республіки [11].

На підставі рішень союзних органів влади Рада Міністрів УРСР приймає постанову «Про розселення татар, німців, греків, болгар, вірмен та інших осіб, які раніше проживали в Кримській області, а зараз повертаються з місць спецпоселень» від 15.12.1956 р., в якій ухвалила:

визнати недоцільним розселення на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей кримських татар. Зобов'язати виконками обласних, міських, районних рад депутатів трудящих цих областей призупинити прийом осіб, які повертаються з місць спецпоселень;

розглянути питання про сім'ї висланців, які вже проживають на території областей і переселити їх до інших областей республіки, а також за межі УРСР [12].

Отже, режим спецпоселень було створено за національною ознакою для окремих категорій громадян. Він передбачав максимальне обмеження особистих, політичних і соціально-економічних прав депортованих осіб, сконцентрованих у «спецселищах», «спецмістечках». Статус спецпереселенця в Узбецькій РСР по-

збавив висланців громадянства — стійкого правового зв'язку з Кримською АРСР і РРФСР, який передбачав взаємні права та обов'язки. Частина висланців у період режиму спецпоселень не отримала паспортів і фактично належала до осіб без громадянства. Водночас заходи радянської держави щодо скасування режиму спецпоселень не слід розглядати як процес реабілітації репресованих народів.

Висланці могли звернутися до органів місцевої влади та управління тільки через коменданта спецкомендатури, який вирішував усі питання суспільного життя висланих на підставі прийнятих законодавчих актів найвищими органами влади та управління СРСР і союзних республік. Зняття з обліку спецпереселенців здійснювалося зі збереженням певних правових обмежень. Висланці позбавлялися права на повернення до місць, звідки були вислані, права на рухоме і нерухоме майно, конфісковане радянською державою під час виселення, права бути обраними до місцевих та найвищих радянських органів влади. Висланці в період режиму спецпоселень були позбавлені й основних конституційних обов'язків: дотримуватися Конституції Кримської АРСР (ст. 97), виконувати військовий обов'язок (ст. 99), захищати батьківщину (ст. 100).

Правовий статус висланців не вписувався в широко відомий марксистсько-ленінський принцип, сформульований Ф. Енгельсом: «Немає прав без обов'язків, немає обов'язків без прав». На практиці у звичайному житті висланці були обмежені у своїх правах та обов'язках, які не були передбачені Конституціями СРСР, РРФСР та Кримської АРСР. При цьому необхідно зазначити, що з перетворенням Кримської АРСР на Кримську область у складі РРФСР у 1945 р. Конституція республіки не була скасована. Фактично скасування Кримської АРСР передбачало автоматичне скасування дії Конституції автономії.

ПРИМІТКИ

1. Реабилитация народов и граждан (1954—1994 гг.) / сост. И. Алиев. — М., 1994. — С. 21—22.

2. Хаяли Р. И. Спецконтингент: крымский народ в условиях трансформации советской этнополитики (1944—1967 гг.) Р. И. Хаяли. — Симферополь : ДОЛЯ, 2006. — С. 101.

3. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. (Документи. Факти. Свідчення.) : зб. док. (1917—1991). / упоряд. Ю. Білуха, О. Власенко. — К. : Муз. Україна, 2004. — С. 237.
4. Там само. — С. 238—239.
5. Некрич А. Наказанные народы. — Нью-Йорк : Хроника, 1978. — С. 110.
6. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. (Документи. Факти. Свідчення.) : зб. док. (1917—1991). / упоряд. Ю. Білуха, О. Власенко. — К. : Муз. Україна, 2004. — С. 243—244.
7. Крымскотатарское национальное движение : в 4 т. / РАН. Центр по изучению межнациональных отношений / сост. М. Н. Губогло, С. М. Червонная. — М., 1992. — Т. 2. Документы. Материалы. Хроника. — С. 50.
8. Хаяли Р. И. Зазнач. праця. — С. 97—98.
9. Бугай Н. Ф. Л. Берия И. Сталину. Согласно Вашему указанию... / Н. Ф. Бугай. — М. : АИРО-XX, 1995. — С. 288.
10. Волобуев О. В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х — середина 80-х гг.) / О. В. Волобуев // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 157.
11. Волобуев О. В. Там само. — С. 158.
12. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб» : зб. док. та матер. / упоряд. : О. Г. Бажан и Ю. З. Данилюк, С. А. Кокин и О. А. Лошицкий. — К., 2004. — Ч. 1. — С. 89—90.

Хаяли Рустем. Регулирование снятия с учета спецпереселенцев крымских татар (1954—1956 гг.).

В статье автор рассматривает и анализирует правовое регулирование отмены режима спецпоселений.

Ключевые слова: режим спецпоселений, спецкомендатура, спецпереселенцы.

Hayali Rustem. Regulation deregistration special settlers crimean tatars (1954—1956 years).

The article deals and analyses the legal regulation of the special deported regime abolition.

Key words: special deported regime, special commendatory, special deportees.

УДК 342.9

Катерина Фурман,

аспірантка юридичного факультету Сумського державного університету

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

У даній статті автор розглядає особливості застосування принципу верховенства права у адміністративному судочинстві з урахуванням практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: принцип верховенства права, механізм застосування верховенства права, Кодекс адміністративного судочинства України, Конституційний Суд України, Європейський суд з прав людини.

Запровадження принципу верховенства права в адміністративному судочинстві є дуже важливим кроком, оскільки адміністративні суди вирішують проблеми, які торкаються фундаментальних, конституційних цінностей: захист прав, свобод і інтересів фізичних та юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, при здійсненні ними владних управлінських функцій [1]. Досвід країн Євросоюзу, Ради Європи і національний досвід свідчить, що саме впровадження адміністративними судами верховенства права є одним із найбільш ефективних механізмів вирішення проблем захисту прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб.

Поряд із нормативним закріпленням принципу верховенства права в Основному Законі, законах і підзаконних актах України проблематичним залишається відсутність законодавчого регулювання застосування цього принципу як правозахисної функції, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Значним є і масив наукових праць, присвячених вивченню принципу верховенства права, що є підтвердженням неоднозначності наукових думок з даного питання. Актуальними є окремі роботи М. І. Козюбри, С. П. Головатого. Звертають на себе увагу наукові праці В. М. Кампа [2] та робота колективу авторів «Посилення співпраці між Україною та Європейського союзу щодо утвердження верховенства права в Україні» [3]. Проблеми запровадження цього принципу у практиці Європейського суду з прав людини висвітлювалися у теоретично змістовних роботах

П. М. Рабіновича [4], С. Шевчука, Ю. Тодики.

Поняття «верховенство права» увійшло до нормативно-правових актів України з Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., яка в результаті її ратифікації Україною стала складовою частиною національного законодавства.

Прямо закріплений в ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України «принцип верховенства права» належить до загальних принципів адміністративного судочинства.

Наша країна належить до держав романо-германського типу правозастосування. При цьому закріплений у ст. 8 Конституції України принцип верховенства права пов'язаний з англосаксонським типом правозастосування, є суперечним домінуючому в Україні принципу верховенства закону, оскільки відрізняється від останнього за джерелами і формами їх реалізації.

Водночас у багатьох статтях Конституції України діє принцип законності — наприклад, ст. 19 визначено, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи повинні діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Основним Законом та законами України. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції України і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права [5].

З вищевикладеного аналізу випливає запитання, яким із принципів повинні керуватися адміністративні суди при розгляді справи: принципом законності чи верховенства права?

Через те, що в Україні діє правова система, в якій одночасно функціонують са-

мостійні та незалежні один від одного принципи, визначення місця і ролі кожного з них є одним з основних завдань нормотворчої та правозастосовної практики. Не останню роль у їх вирішенні відіграє Конституційний Суд України [6]. У своєму рішенні № 15-рп/2004 від 02.11.2004 р. КСУ визначив: «*Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.*

Таке розуміння права не дає підстав для його отождолення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість — одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення» [7].

Таким чином, Конституційний Суд України зробив акценти на тому, що верховенство права означає панування права у суспільстві, яке вимагає втілення у правотворчу діяльність та у правозастосування і в жодному разі не зводиться до верховенства закону.

Орієнтиром у цьому напрямі мають слугувати загальноновизнані сучасним цивілізованим світом принципи права, міжнародні пакти про права людини, міжнародна судова практика, зокрема практика Європейського суду з прав людини [8].

Для правової системи України доктрина Європейського суду з прав людини є одним із джерел формування верховенства права. Відомо, що практика цього суду заснована на прецедентному праві [9], а це робить її особливо цінною для України, яка наближається до англосаксонського типу правозастосування.

Складовими принципами верховенства права у розумінні Європейського суду з прав людини є визнання першочерговості, пріоритетності прав людини в державі, їх домінування у відносинах за участі усіх органів державної влади; правова справедливість; недопустимість затримання людини на невизначений термін, у випадку якщо воно не базується на законі чи рішенні суду; межі будь-якого правового розсуду та порядок його здійснення мають бути з достатньою ясністю визначені законом; існування соціальної довіри до судів як до гарантів здійснення справедливого правосуддя; можливість доступу до суду та підпорядкованість судовому рішення усіх органів державної влади; беззаперечність виконання рішення суду будь-якими органами державної влади та їх посадовими особами; допустимість скасування рішення суду, яке не набрало законної сили, судом вищої інстанції; неухильність, неоспорюваність, остаточність судового рішення, яке набрало законної сили; невтручання законодавчої влади у здійснення правосуддя; секулярність (світський характер) держави, а також гарантування державою, у випадку застосування зброї, стрімкого та результативного розслідування справи її органами.

Основним завданням здійснення правосуддя Європейським судом з прав людини є захист прав і свобод людини та громадянина, заснованих на верховенстві права. Застосування цього принципу сприяло б модернізації та удосконаленню правової системи адміністративного судочинства України.

Для українських суддів за *ratio decidendi* править переважно позитивна правова норма (група норм), на яку вони виключно й посилаються при обґрунтуванні рішень, оскільки доктрина прецедентного права ще не набула належного розвитку [10]. Відтак поки що рішення вищезазначеного Суду рідко стають підставою для нових рішень у адміністративному судочинстві, які використовують їх епізодично, а подекуди — навіть взагалі не враховують [11].

Цей підхід необхідно змінити шляхом вивчення методів та застосування європейських стандартів прецедентної практики у національному судочинстві, в тому числі і в адміністративному. Фундаментальним курсом для майбутнього України є приведення правозастосовної

практики у відповідність до стандартів Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та прецедентної практики Європейського суду з прав людини, з урахуванням досвіду країн Євросоюзу та Ради Європи.

ПРИМІТКИ

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. — Х. : ПП «ІГВІНІ», 2005. — 128 с.
2. Кампо В. Українська доктрина верховенства права : проблеми становлення і розвитку // Проблеми сучасного українського конституціоналізму : зб. наук. праць. На пошану Голови Конституційного Суду України, проф. Леоніда Юзькова / Конституційний Суд України, Акад. прав. наук України ; заг. ред. : А. Стрижак, В. Тацій ; упоряд. : В. Бринцев, В. Кампо, П. Стецюк. — К., 2008. — С. 85—100.
3. Авер'янов В. Посилення співпраці між Україною та ЄС щодо утвердження верховенства права в Україні: Аналіт. доп. та рек. / В. Авер'янов, І. Бондаренко, Л. Доля [та ін.]. — К., 2006.
4. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України / П. М. Рабінович // Вісник Конституційного Суду України. — 2004. — № 5. — С. 37—46.
5. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua/juristprof/>.
6. Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/2010 від 28.04.2010 р. у справі за конституційним зверненням громадянина Суботи Артема Анатолійовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 2 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України (справа про забезпечення апеляційного оскарження ухвал суду). Окрема думка судді Кампа В. М.
7. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп від 02.11.2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2004 / відп. ред. канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. — К. : Юрінком Інтер, 2005.
8. Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв / М. І. Козюбра // Вісник Академії правових наук. — 2003. — № 2(33)—3(34). — С. 95.
9. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. — К. : Реферат, 2006. — С. 39—58.
10. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції : навч. посіб. / С. Шевчук. — Х., 2002. — С. 168.
11. Шевчук І. Верховенство права чи незаконна практика ВСУ / І. Шевчук // Правовий тиждень. — 2008. — № 21. — С. 12.

Фурман Катерина. Верховенство права в адміністративном судопроизводстве Украины.

В данной статье автор рассматривает особенности применения принципа верховенства права в административном судопроизводстве в контексте практики Конституционного Суда Украины и Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: принцип верховенства права, механизм применения верховенства права, Кодекс административного судопроизводства Украины, Конституционный Суд Украины, Европейский суд по правам человека.

Furman Catherine. Rule of law in administrative proceedings in Ukraine.

In this article the author examines the features of the rule of law in administrative proceedings following the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights.

Key words: rule of law, the mechanism of application of the rule of law, the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the Constitutional Court of Ukraine, the European Court of Human Rights.

УДК 347.73

Олександр Чернадчук,

асистент кафедри права Сумського державного університету

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ БЮДЖЕТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ*

У статті розглянуто окремі актуальні питання відповідальності за порушення бюджетного законодавства. Проаналізовані окремі заходи впливу, виявлені проблеми застосування окремих заходів впливу та запропоновано авторське бачення їх вирішення. Надано авторське визначення поняття заходів впливу.

Ключові слова: бюджетне законодавство, бюджетний контроль, відповідальність, заходи впливу, порушення бюджетного законодавства.

У сучасних умовах назріла необхідність реформування бюджетного законодавства, на що часто звертається увага в юридичній літературі. Таке реформування має враховувати досить багато чинників, зокрема це система сучасних принципів бюджетного законодавства; обрану модель бюджетної діяльності, яка має будуватися на визнаній теорії бюджетної діяльності; світовий досвід; обраний зовнішньоекономічний та зовнішньополітичний вектори розвитку тощо. Все це складає суть стратегічного завдання, яке може бути вирішене у віддаленій перспективі. Але, разом із тим, існує ціла низка проблем бюджетного законодавства, які потребують негайного вирішення без суттєвих змін цієї галузі законодавства шляхом внесення змін до чинного бюджетного законодавства. Все це складає суть тактичних завдань, які можуть бути вирішені у найближчій перспективі. На нашу думку, такими першочерговими тактичними завданнями має бути вдосконалення бюджетного законодавства в частині відповідальності за порушення бюджетного законодавства, бюджетного контролю, бюджетного моніторингу, міжбюджетних відносин, визначення бюджетної політики.

Питання сучасного стану та вдосконалення бюджетного законодавства розглядалися в працях Л. К. Воронової, І. Б. Заверухи, М. В. Карасьової, Ю. О. Крохінної, О. А. Музики-Стефанчук, А. А. Нечай, Н. Ю. Пришви, Н. І. Хімичевої,

В. Д. Чернадчука, Н. Я. Якимчук та інших.

Метою статті є з'ясування найбільш актуальних теоретико-прикладних питань сучасного стану правового регулювання відповідальності за порушення бюджетного законодавства, виявлення причин, що впливають на його ефективність, та надання пропозицій щодо вдосконалення бюджетного законодавства.

На важливість питань відповідальності в ряду актуальних проблем сучасного бюджетного права неодноразово вказувалося як у вітчизняній, так і у зарубіжній юридичній літературі. М. Б. Разгільдієва вірно звертає увагу на те, що навіть при поверховому ознайомленні з положеннями Бюджетного кодексу про відповідальність звертає на себе увагу відсутність внутрішньої єдності в системі заходів бюджетного примусу, що, на думку автора, проявляється у не завжди виправданій їх розпорошеності не лише по різних розділах Кодексу, а й по інших законах та підзаконних нормативно-правових актах [1]. Таке стосується не лише російського, а й українського бюджетного законодавства, на що звертає увагу В. Д. Чернадчук, зазначаючи, що «в інших главах БК України містяться норми, що передбачають відповідальність за порушення бюджетного законодавства, зокрема ... аналіз ч. 5 ст. 74 БК України (у теперішній редакції — ч. 7 цієї статті) дає підстави для визнання такого заходу (стягнення), як «тимчасове

* Рекомендовано до друку кафедрою адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки юридичного факультету Сумського державного університету.

позбавлення спеціального бюджетного права» — заборона місцевій раді здійснювати нові запозичення протягом 5 років» [2]. Тому, на нашу думку, ст. 117 БК України пропонується доповнити пунктом у такій редакції: «Заборона права здійснювати нові місцеві запозичення протягом п'яти наступних років — застосовується за порушення бюджетного законодавства, визначене пунктом 27¹ частини 1 статті 116 цього Кодексу». А ст. 116 БК України доповнити п. 27¹ у такій редакції: «Порушення графіку погашення місцевого боргу та платежів з його обслуговування, обумовлених договором між кредитором та позичальником».

Статтею 117 БК України надано перелік заходів впливу за порушення бюджетного законодавства, де у п. 8 вказується на «інші заходи впливу, які можуть бути визначені законом про Державний бюджет України». Коментуючи цей пункт автори науково-практичного коментаря пишуть, що «коментованою статтею наведено відкритий перелік заходів впливу за порушення бюджетного законодавства. Отже, законом про Державний бюджет України на відповідний рік можуть бути передбачені також інші заходи впливу, які застосовуються за порушення бюджетного законодавства згідно із таким законом. З наведеного вбачається, що законом про Державний бюджет України може бути передбачений інший захід впливу за порушення бюджетного законодавства лише до порушення, що не передбачене статтею 116 Кодексу» [3]. Разом з тим, ст. 40 БК України визначено предмет регулювання Закону про Державний бюджет України, де немає положення про встановлення додаткових заходів впливу. У Преамбулі до Бюджетного кодексу України зазначено, що цим Кодексом встановлюється відповідальність за порушення бюджетного законодавства, а ст. 1 окреслено коло відносин, що регулюються. Додатковим аргументом на користь заперечення включення до змісту закону про бюджет положень щодо заходів впливу є і визначення поняття Закону про Державний бюджет як закону, який затверджує Державний бюджет України та містить положення щодо забезпечення його виконання. Бюджетний кодекс України не містить визначення поняття виконання бюджету, але ст. 45 встановлено основні

правила його виконання за доходами, а ст. 46 — за видатками. Аналіз змісту зазначених статей дозволяє зробити припущення про неможливість визнання відповідальності як елементу виконання бюджету або забезпечення його виконання.

Призначенням відповідальності за порушення бюджетного законодавства є забезпечення дотримання законності та дисципліни у сфері бюджетної діяльності. В юридичній літературі стосовно визначення поняття виконання бюджету існують різні підходи, які суттєво не суперечать один одному. Наприклад, С. І. Іловайський вважає, що виконання бюджету полягає у відкритті кредитів адміністративним органам, тобто наданні їм права одержувати дозволені суми й використовувати їх на ті предмети, на які вони призначені. Правило щодо витрачання грошей, які відпускаються тільки на ті предмети, на які вони призначені, є спеціалізацією бюджету, яка полягає в обмеженні адміністрації у самовільному розпорядженні казенними грошима [4]. Ці загальні положення отримали своє підтвердження та розвиток у сучасних умовах, зокрема у Фінансовому словнику виконання бюджету визначається як «забезпечення повного і своєчасного надходження усіх передбачених у бюджет доходів і спрямування коштів на фінансування видатків, включених до бюджету» [5]. Виконання бюджету можна розглядати як досягнення відповідності між фактичними результатами дій зобов'язаних суб'єктів бюджетних правовідносин із бюджетними коштами та встановленими бюджетно-правовими нормами показниками акта про бюджет щодо зарахування, розподілу та перерахування коштів бюджету на визначені напрями фінансування у встановленому обсязі.

Враховуючи наведені міркування, на нашу думку, уявляється недоцільним передбачати у законі про бюджет інші заходи впливу ще й тому, що навіть їх передбачення потребує докладної регламентації застосування на рівні закону або підзаконних нормативно-правових актів. А оскільки закон про бюджет є тимчасовим законом, то, відповідно, регламентація застосування таких заходів буде здійснюватися тимчасовими нормативно-правовими актами, що призведе до створення масиву тимчасових бюджетних нормативно-правових актів.

Пунктом 6 ч. 1 ст. 117 БК України передбачено такий захід впливу, як зупинення дії рішення про місцевий бюджет, порядок застосування якого визначено ст. 122 БК України. У БК України ст. 122 називається «Контроль за дотриманням бюджетного законодавства в частині міжбюджетних трансфертів, доходів та видатків місцевих бюджетів, що враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів», що викликає деякі заперечення. По-перше, у БК України є глава 17 «Контроль за дотриманням бюджетного законодавства». По-друге, певний сумнів викликає віднесення зупинення дії рішення про місцевий бюджет до заходів впливу.

Законодавство не містить визначення поняття заходів впливу, натомість у фінансово-правовій літературі робилися спроби надати визначення цього поняття. Так, зокрема під заходами впливу Національного банку України за порушення банківського законодавства розуміються обмеження або обтяження фінансового, організаційного або управлінського характеру, зміст і застосування яких регламентовано нормами банківського права: їх застосування здійснюється в процесі індивідуального правового регулювання спеціально уповноваженим державним органом — Національним банком України шляхом видання правозастосовчого акта в межах охоронних банківських правовідносин через механізм прав та обов'язків [6]. В енциклопедичних та тлумачних юридичних словниках дається визначення стягнення як узагальнюючої правової категорії, яка «характеризує законодавчо встановлені примусові заходи впливу як міру юридичної відповідальності, що використовуються в разі вчинення правопорушення з метою його припинення, покарання винної особи, а також як загальний засіб запобігання новим правопорушенням». Стягнення розуміють як «загальний захід примусового впливу на правопорушника в певних однорідних правовідносинах» [7]. Санкції — це передбачені законом заходи впливу, міри юридичної відповідальності, що застосовуються до винної особи і тягнуть за собою певні несприятливі (негативні) для неї наслідки [8].

Отже, ми бачимо, що і стягнення, і санкції розкриваються через поняття заходів впливу. Це дало підстави вважати,

що «призупинення дії рішення місцевої ради можна вважати заходом впливу, який сприятиме бюджетній нормотворчості на місцевому рівні в частині делегованих державою повноважень». Хоча в подальшому уточнюється, що «такий захід не можна вважати санкцією, він більшою мірою є заходом забезпечення дотримання законності у бюджетному плануванні» [9]. Тому, підтримуючи останнє положення, на нашу думку, можна визнати, що заходи впливу за порушення бюджетного законодавства — це обмеження або обтяження фінансового, організаційного або управлінського характеру, зміст і застосування яких регламентовано нормами бюджетного законодавства, застосування яких здійснюється в процесі індивідуального правового регулювання спеціально уповноваженим бюджетним законодавством органом шляхом видання правозастосовчого акта в межах охоронних бюджетних правовідносин через механізм реалізації прав та обов'язків. А сам так званий захід впливу у вигляді призупинення дії рішення про місцевий бюджет потрібно визнати заходом забезпечення дотримання законності у сфері бюджетної діяльності місцевих суспільно-територіальних утворень у частині міжбюджетних трансфертів, доходів та видатків місцевих бюджетів, що враховуються при визначенні обсягу між бюджетних трансфертів. Підтвердженням цього є і визначений ст. 122 БК України порядок застосування у редакції: «... звернутися до суду з одночасним клопотанням про невідкладне зупинення дії рішення про місцевий бюджет до закінчення судового розгляду справи». Органом, уповноваженим розглядати звернення уповноважених ст. 122 БК України суб'єктів, є адміністративний суд, який розглядає таке звернення відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України.

Бюджетне законодавство зарубіжних країн по-різному визначає заходи впливу за порушення бюджетного законодавства. Так, наприклад, Бюджетним кодексом Республіки Казахстан заходи впливу взагалі не передбачені. Натомість Бюджетним кодексом Республіки Білорусь за порушення бюджетного законодавства передбачено такі заходи впливу: призупинення або обмеження фінансування видатків за рахунок бюджетних коштів, стягнення бюджетних коштів, призупи-

нення розрахунків на банківських рахунках, нарахування та стягнення пені та інші заходи відповідно до Кодексу та інших законодавчих актів. За порушення бюджетного законодавства Законом Республіки Молдова «Про бюджетну систему та бюджетний процес» передбачено такі заходи впливу, як стягнення суми, яка обраховується виходячи із базисної ставки, що застосовується Національним банком Молдови за основними короткостроковими операціями грошової політики, а також стягнення у першочерговому та безспірному порядку непогашених сум відповідно із бюджетів адміністративно-територіальних одиниць та суб'єктів господарювання.

Статтею 118 БК України визначені суб'єкти застосування заходів впливу за порушення бюджетного законодавства, серед яких відсутня Рахункова палата. Статтею 7 Закону України «Про Рахункову палату» визначено її повноваження, згідно з якими Рахункова палата має право направляти матеріали перевірок, ревізій та обслідувань відповідним органам для розгляду та вжиття заходів, порушувати клопотання про притягнення до відповідальності посадових осіб тощо, тобто вона безпосередньо позбавлена права застосування заходів впливу за порушення бюджетного законодавства. Тим самим, законодавство не враховує такий принцип, як право на вжиття заходів, що, на нашу думку, звужує її статус лише до органу фіксації порушень бюджетного законодавства, незважаючи на те, що інші органи бюджетного контролю наділені правом застосування заходів впливу. Тому, як вірно звертає увагу О. П. Гетьманець, «проблема налагодження управління бюджетними коштами та відповідальності за бюджетні порушення в країнах, де ринкова економіка тільки налагоджується, стоїть дуже гостро. ... впровадження принципу відповідальності за бюджетні правопорушення потребує доопрацювання повноважень Рахункової палати шляхом надання прав застосовувати заходи покарання за порушення бюджетного законодавства» [10]. Хоча у деяких країнах, зокрема в Росії, Польщі та Чехії, Рахункові палати також не наділені «судовими» функціями, на відміну від Франції, Бельгії, Португалії, Іспанії, Італії, Греції, де незалежний орган фінансового контролю належить до судової системи.

У США вищим органом державного фінансового контролю, який не має повноважень щодо застосування заходів впливу (фінансових санкцій), є General Accounting Office, який, як і Рахункова палата України лише повідомляє про фінансові порушення. Натомість при Президенті США існує як орган державного фінансового контролю Office of The Inspector Generals, який має повноваження щодо застосування заходів впливу (фінансових санкцій).

У країнах Європейського Союзу функції примусу, якими наділяються органи державного фінансового контролю, поступово відмирають, але в країнах Центральної та Східної Європи на перехідний період вони є необхідними. Тому, підтримуючи думку про те, що в сучасних умовах «використання засобів примусу в діяльності вищого органу державного фінансового контролю в бюджетному процесі вважається вкрай потрібним» [11], вважаємо за потрібне доповнити ч. 2 ст. 118 БК України після слова «приймається» словосполученням: «Рахунковою палатою» і далі за текстом, а також доповнити повноваження, передбачені ст. 7 Закону України «Про Рахункову палату», наданням права застосовувати заходи впливу за порушення бюджетного законодавства.

Аналіз виявлених у 2010 р. Рахунковою палатою порушень бюджетного законодавства свідчить про виявлення фактів незаконного, в тому числі нецільового, використання бюджетних коштів на суму 16,1 млрд грн, що на 60% більше, ніж у 2009 р., з них порушення вимог законодавства про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти на суму 850 млн грн; незаконне використання коштів цільових фондів — 4117,9 млн грн; нецільове використання кредитних ресурсів — 2,2 млрд грн; використання коштів державного бюджету з порушенням чинного законодавства — 2408,2 млн грн; незаконне збільшення обсягу дотацій та субвенцій — 1860,3 млн грн; недотримання встановленого порядку та термінів складання, затвердження та подання документів — 923,4 млн грн; використання бюджетних коштів без належних нормативно-правових підстав — 671,7 млн грн; порушення, пов'язані із неналежним веденням бухгалтерського обліку — 660 млн грн; нецільове використання коштів державного бюджету, передбаче-

них на реструктуризацію вугільної промисловості — 507,1 млн грн; бюджетні правопорушення, пов'язані з розміщенням і використанням державного замовлення — 404,6 млн грн; втрати бюджетних коштів внаслідок прийняття незаконних управлінських рішень — 328,1 млн грн; планування видатків державного бюджету з порушенням чинного законодавства та за відсутності правових підстав — 236,8 млн грн; нецільове використання бюджетних коштів, передбачених на поточні видатки — 108,7 млн грн.

Аналіз виявлених фактів неефективного використання коштів державного бюджету на суму 14,4 млрд грн свідчить про наявність проблем неефективного управління коштами державного бюджету та їх використання. Контрольно-аналітичні заходи, проведені Рахунковою палатою, засвідчили, що причиною такого стану є необґрунтовані управлінські рішення, прийняті за відсутності відповідного прогнозування та планування, які породжують ланцюжок марнотратства від неефективного використання бюджетних коштів до прямих втрат бюджету. Аналіз реалізацій висновків і пропозицій Рахункової палати за результатами проведених контрольно-аналітичних та експертних заходів показує, що у 2010 р. стан реагування органів державної влади на матеріали Рахункової палати в цілому характеризувався значним підвищенням результативності. В той самий час реагування Кабінету Міністрів України в ряді випадків було формальним, не впливаючим на вирішення проблем [12].

Внаслідок прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо приведення їх у відповідність до Конституції України» від 07.10.2010 р. було внесено зміни до Бюджетного кодексу України, якими було позбавлено Рахункову палату повноважень у частині здійснення контролю за надходженням коштів до державного

бюджету, а також звужено функції, повноваження та інформаційне забезпечення діяльності Рахункової палати внесенням змін до Закону України «Про Рахункову палату». Особливо це стосується контролю за утворенням державного боргу, ефективністю управління коштами Державного бюджету, використанням коштів місцевих бюджетів у частині трансфертів, які надаються з державного бюджету. Натомість аналіз звітів Рахункової палати показує ефективність контрольно-аналітичних та експертних заходів Рахункової палати у цих напрямках, тому, на нашу думку, таке звуження функцій та повноважень уявляється невиправданим. На нашу думку, з метою підвищення ефективності бюджетного контролю Рахункової палати України такі повноваження доцільно було б повернути, що підтверджує аналіз контрольних заходів Рахункової палати України за 2007—2010 рр. Таким чином, з метою вдосконалення правового статусу Рахункової палати та підвищення ефективності здійснення контрольних заходів нами запропоновано внести зміни до Бюджетного кодексу України та Закону України «Про Рахункову палату», які, на нашу думку, певною мірою сприятимуть її дієвості, впливу, незалежності та самостійності.

Таким чином, заходи впливу за порушення бюджетного законодавства — це обмеження або обтяження фінансового, організаційного або управлінського характеру, зміст яких регламентовано нормами бюджетного законодавства, застосування котрих здійснюється в процесі індивідуального правового регулювання спеціально уповноваженим бюджетним законодавством органом шляхом видання правозастосовчого акта в межах охоронних бюджетних правовідносин через механізм реалізації прав та обов'язків. Проведений у статті аналіз дозволив виявити деякі проблеми та запропонувати авторське бачення їх вирішення.

ПРИМІТКИ

1. Разгильдиева М. Б. Некоторые актуальные проблемы института правового принуждения в бюджетной сфере / М. Б. Разгильдиева // Актуальные проблемы финансового права Республики Беларусь, России, Украины / отв. ред. Д. В. Винницкий. — СПб. : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2006. — С. 289—290.

2. Чернадчук В. Д. Бюджетні правовідносини в Україні: теорія, практика та перспективи розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 / Віктор Дмитрович Чернадчук. — К., 2010. — С. 275.

3. Бюджетний кодекс України : наук.-практ. ком. (станом на 01.03.2011 р.) / Л. К. Воронова, Н. В. Вороніна, Н. Л. Губерська [та ін.] ; за ред. Л. К. Воронової, М. П. Кучерявенка. — Х. : Право, 2011. — С. 565.
4. Иловайский С. И. Учебник финансового права / С. И. Иловайский. — О. : Тип. Л. С. Шутака, 1912. — С. 58.
5. Фінансовий словник / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк, Т. С. Смовженко. — К. : Знання ; КОО; Л. : Вид-во Львів. банківського ін-ту НБУ, 2002. — С. 76.
6. Чернадчук В. Д. Заходи впливу Національного банку України за порушення банківського законодавства: питання теорії та практики / В. Д. Чернадчук // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» / редкол. : С. В. Ківалов (гол. ред.) [та ін.]. — О. : Юрид. літ., 2012. — Т. XI, частина 2. — С. 66—67.
7. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. — К. : Юрид. думка, 2007. — С. 658—659.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) [та ін.]. — К. : Українська енциклопедія, 1998—2004. — Т. 5. — 2003. — С. 427.
9. Чернадчук В. Д. Бюджетні правовідносини в Україні: теорія, практика та перспективи розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 / Віктор Дмитрович Чернадчук. — К., 2010. — С. 274—275.
10. Гетьманець О. П. Бюджетний контроль: організаційно-правові засади : монографія / О. П. Гетьманець. — Х. : Екограф, 2008. — С. 277.
11. Там само. — С. 285.
12. Звіт Рахункової палати України за 2010 рік. — К., 2011. — С. 23—103, 133—171.

Чернадчук Александр. Ответственность за нарушения бюджетного законодательства: состояние и перспективы.

В статье рассматриваются актуальные вопросы ответственности за нарушения бюджетного законодательства. Проанализированы некоторые средства воздействия, выявлены проблемы применения некоторых средств воздействия и предложено авторское видение решения этих проблем. Предложено авторское определение средств воздействия.

Ключевые слова: бюджетное законодательство, бюджетный контроль, нарушение бюджетного законодательства, ответственность, средства воздействия.

Chernadchuk Oleksandr. Liability for violation of the budget legislation: state and prospects.

The paper considers some current issues of liability for violations of the budget legislation. It was analyzed the impact of individual measures, identified the usage problems of the individual influence measures and offered the author's vision of their solutions. It was given the author's definition of influence measures.

Key words: budget legislation, budget control, liability, influence measures, violation of the budget legislation.

УДК 347.73

Артем Сумцов,

аспірант юридичного факультету Сумського державного університету

АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ НОВАЦІЙ УКРАЇНИ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ ОПЕРАЦІЙ З ЦІННИМИ ПАПЕРАМИ

У даній статті автор розглядає новації законодавства у сфері оподаткування операцій з цінними паперами, порівнює такі новації з практикою США та деяких країн ЄС.

Ключові слова: цінні папери, ринок цінних паперів, Податковий кодекс України.

Сучасні, складні і вельми ефективні ринки цінних паперів у західних країнах — результат їх багатовікової еволюції в рамках принципово незмінної ринкової економіки. Найбільше значення для інвестора має достовірність інформації, на основі якої він приймає рішення про проведення операцій з цінними паперами, а також ефективність законодавчого регулювання процедур такої діяльності як з господарської сторони, так і з сторони податкового регулювання.

Над проблемою оподаткування операцій з торгівлі цінними паперами працювали багато правників та економістів: М. Т. Білуха, А. М. Герасимович, В. П. Завгородній, В. В. Сопко, В. О. Шевчук. Розробкою цих питань активно займалися західні вчені. Відомі праці Дж. Вільямса, М. Гордона, Г. Марковітца, Дж. Лінтнера, Дж. Тобіна, Дж. Трейнора, В. Шарпа.

Враховуючи постійні зміни у податковому законодавстві України під впливом досвіду США та поглядів у країнах ЄС, а також розуміння таких податкових змін органами виконавчої влади, зокрема ДПС України, вбачається недостатня відпрацьованість як старих, так і нових законодавчих механізмів та хибна практика з боку податкових органів щодо трактування податкового законодавства.

Метою цієї статті є висвітлення проблем та новацій вітчизняного законодавчого регулювання оподаткування операцій з торгівлі цінними паперами, податкового обліку такої діяльності та порівняння його з західною практикою.

Проблема регулювання ринку цінних паперів у США виникла ще на початку 30-х років минулого століття, коли біржовий крах виявився частиною найглибшої світової економічної кризи 1929—1933 рр.

Законодавче регулювання ринку цінних паперів США почалося в 1933 р. з прийняттям Закону про цінні папери (Securities Act) і аж до 1940 р. поповнювалося окремими актами і поправками, які належать до регулювання різних секторів цього ринку.

Для учасників ринку становлять інтерес два основних закони: перший — Закон про цінні папери (Securities Act of 1933), який визначає механізм публічного розміщення (public offering) похідних цінних паперів компаній-нерезидентів США, і другий — Закон про фондові біржи 1934 р. (Exchange Act), який регулює подальший обіг цінних паперів такого виду і правила реєстрації прав власності на них [1].

Нормативно-регулюючим, контролюючим та реєструючим органом на американському ринку цінних паперів виступає Комісія США з цінних паперів та фондових бірж (US Securities and Exchange Commission, SEC), аналогом в Україні є Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку — що є більш обмеженою у правах, ніж Комісія США [2].

Що стосується України, то ринок цінних паперів тут динамічно розвивається під впливом західних стандартів та фінансових інструментів, що використовуються західними корпораціями.

Згідно з положеннями Податкового кодексу України (далі — ПКУ) цінні папери у будь-яких операціях, крім операцій з їх випуску (емісії) та погашення, розглядаються у Податковому кодексі як товар [3].

Порядок оподаткування операцій особливого виду (з цінними паперами) визначено ст. 153 ПКУ. Норми п. 153.8 ст. 153 ПКУ регулюють облік операцій з торгівлі цінними паперами, а також встановлюють окремі правила податкового обліку як для професійних учасників ринку (торговців цінними паперами), так і для інших платників податків [4].

Верховною Радою України законом від 06.12.2012 р. № 5519-VI «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо подальшого удосконалення адміністрування податків і зборів» до Податкового кодексу України були запроваджені зміни, що набрали чинності з 01.01.2013 р.

Проаналізуємо основні нововведення:

- викладено в новій редакції порядок оподаткування податком на прибуток і ПДФО операцій з цінними паперами (далі — ЦП);

- встановлено нову ставку податку на прибуток у операціях з цінними паперами, що становить 10%;

- впроваджені акцизний податок на операції з цінними паперами;

- передбачена можливість реалізації платником (за його згоди) права на бюджетне відшкодування ПДВ шляхом отримання фінансового векселя, за допомогою якого можна погашати податкові зобов'язання;

- додані нові функції органів податкової служби, зокрема узгодження рішень Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку щодо встановлення ознак фіктивності емітента цінних паперів, а також щодо встановлення порядку визначення емітента цінних паперів відповідними ознаками фіктивності.

Об'єктами оподаткування акцизного податку з цінних паперів є операції з продажу, обміну або інших способів відчуження цінних паперів, у рамках яких відбувається перехід права власності на цінні папери, і операції з деривативами,

крім операцій, що здійснюються на міжбанківському ринку деривативів.

Поряд із цим встановлено перелік цінних паперів, що не є об'єктами оподаткування.

Вказаний акцизний податок стягується у розмірі:

- 0% від суми операції з продажу на фондовій біржі цінних паперів, за якими розраховується відповідний біржовий курс, і від суми операції з деривативами на фондовій біржі;

- 0,1/1,5% від суми операції з продажу поза фондовими біржами цінних паперів, що перебувають/не перебувають у біржовому реєстрі;

- 5 неоподаткованих мінімумів доходів громадян за укладений поза фондовою біржею дериватив (контракт).

Податок сплачується податковим агентом протягом 10 календарних днів, наступних за останнім днем відповідного граничного строку, передбаченого ПКУ для подання податкової декларації за податковий період, що дорівнює кварталу [5].

Податковим агентом у біржових і позабіржових операціях є відповідний торговець цінними паперами (ліцензіат), а за операціями з розміщення, погашення, викупу, повторного продажу цінних паперів інститутів спільного інвестування відкритого типу — їх емітент. Податок сплачується до бюджету кожною стороною деривативу (контракту) не пізніше дати виконання контракту.

Учасників ринку ЦП також зобов'язано окремо вести податковий облік за біржовими і позабіржовими операціями (отримавши прибуток, скажімо, на біржовому ринку, не можна мінімізувати його на позабіржовому), що також відрізняється від попередньої редакції ПКУ тим, що вівся такий облік у розрізі окремих видів цінних паперів та інших, ніж цінні папери, корпоративних прав.

Такі ініціативи пояснювалися необхідністю боротьби з ухиленням від сплати податків за допомогою «схемних» операцій на ринку цінних паперів. За статистикою, у 2011 р. при загальному обсягу ринку в 2,2 трлн грн (з них лише 235 млрд грн припало на організований ринок) прибуток від торгівлі ЦП складав лише 119 млн грн, а збиток — 159 млрд грн. До того ж,

як вважається, такі заходи можуть стати одним із запобіжних заходів проти виведення капіталу з України за кордон [6].

Слід зазначити, що такі нововведення у податковому законодавстві загалом сприймаються позитивно, але містять і багато недоліків та невідпрацьованостей. Недоліки, у свою чергу, можуть призвести до гальмування розвитку ринку від обтяження як податковим тягарем учасників ринку, так і обов'язком адміністрування податків у професійних торговців ЦП.

Безперечно позитивним для стимулювання ринку є ставка оподаткування у розмірі 10% за податком на прибуток для фінансового результату, отриманого від операцій з цінними паперами. Для порівняння, відповідна ставка у Великобританії складає 28%, в США — 35%.

Що ж до «цінно-паперового» акцизу, то цей податок, очевидно, потрапляє в мейнстрім світових тенденцій з регулювання фінансових ринків і, по суті, є аналогом податку на фінансові трансакції, який активно просувається в ЄС.

Податок на фінансові трансакції згодні ввести одинадцять держав—членів Європейського Союзу (Франція, Німеччина, Австрія, Бельгія, Словенія, Португалія, Греція, Естонія, Словаччина, Іспанія, Італія). Розмір податку, який для простоти стали називати біржовим, в ЄС також планується варіювати [8].

Введення акцизного податку є не зовсім логічним з огляду на те, що він сам по собі є податком на кінцеве споживання, а цінні папери — особливий вид товарів, які кінцевого споживача не мають [7].

Необхідно проаналізувати також і роз'яснення податкового законодавства Державною податковою службою України, що пов'язані з обліком фінансових результатів за операціями з цінними паперами.

09.08.2012 р. ДПС України видала лист № 320/0/71-12/15-1217, згідно з яким податкова вирішила застосувати до торговців ЦП діючу з 01.07.2012 р. норму Перехідних положень Податкового кодексу про те, що юридичним особам дозволяється включати у звітність лише 25% суми збитків за операціями з цінними паперами [9].

Після прийняття вже згаданих змін від 06.12.2012 р. до ПК України ДПС України наказом від 21.12.2012 р. № 1160 було затверджено Узагальнюючу податкову консультацію щодо порядку відображення в податковому обліку суб'єктами господарювання операцій з цінними паперами, в якій податковий орган також дійшов висновку, що у податковій декларації з податку на прибуток за звітні періоди 2012—2015 років (починаючи із звітного періоду — першого півріччя 2012 р.), у платників з доходом, що враховується при визначенні об'єкта оподаткування за 2011 р., 1 млн грн та більше, враховується лише по 25% суми від'ємного фінансового результату операцій з цінними паперами та деривативами, які рахуються станом на 01.01.2012 р. у порядку, передбаченому п. 3 підрозділу 4 розділу XX Податкового кодексу, якщо у такому від'ємному фінансовому результаті не містяться витрати на придбання цінних паперів, що не були продані станом на 01.01.2012 р. [10].

З такими висновками не можна погодитися, оскільки при наданні такої податкової консультації податковий орган не враховує, що п. 3 підрозділу 4 розділу XX ПКУ встановлює саме розмір від'ємного значення об'єкта оподаткування платника податку, що може включатися до витрат наступних податкових періодів. У свою чергу, від'ємний фінансовий результат операцій з цінними паперами та деривативами є іншим показником, щодо якого пп. 153.8.1 п. 153.8 ст. 153 ПКУ передбачає окремий облік. До того ж, податковий орган не враховує, що від'ємний фінансовий результат операцій з цінними паперами не впливає на значення об'єкта оподаткування платника податку на прибуток, оскільки його облік ведеться, як вже зазначалося, окремо [11].

Слід зазначити, що та сама залежність містилася у Податковому кодексі і до вказаних змін, що набрали чинності у 2013 р. Тобто Податковий кодекс все ж таки не має деталізованого порядку обліку результатів операцій з цінними паперами, що не дозволяє вільно трактувати такий порядок органами виконавчої влади з огляду на положення ст. 19 Конституції України [12].

Наукова новизна даної статті полягає у висвітленні неправильного розуміння органами виконавчої влади нормативно-правових актів законодавчої влади, що, у свою чергу, може призводити до негативних наслідків для платників податків та конфліктних ситуацій, що можуть бути вирішені лише у судовому порядку, оскільки такі висновки, як вищезгадана Узагальнююча податкова консультація та лист Державної податкової служби України, мають обов'язковий характер для підпорядкованих органів ДПС України на місцях.

Аналіз положень чинних нормативно-правових актів, що регламентують сферу оподаткування операцій з цінними паперами, а також практика їх застосування дає можливість зробити висновок, що необхідним є розроблення деталізованого підходу до обліку операцій з цінними паперами у законодавстві, зокрема у Перехідних положеннях ПКУ.

Слід звернути увагу також на необхідність економічно обґрунтованого підходу до встановлення податку з обороту за операціями з цінними паперами.

ПРИМІТКИ

1. Саленков А. В. Правова природа акцизного збору [Електронний ресурс] / А. В. Саленков // Форум права. — 2008. — № 1. — С. 368—371. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2008-1/08savgaz.pdf>.

2. Там само.

3. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. (зі змінами та допов. станом на 19.01.2013).

4. Там само.

5. Там само.

6. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.nssmc.gov.ua — сайт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку України.

7. Саленков А. В. Зазнач. праця.

8. Там само.

9. Лист ДПС України від 09.08.2012 р. № 320/0/71-12/15-1217.

10. Узагальнююча податкова консультація щодо порядку відображення в податковому обліку суб'єктами господарювання операцій з цінними паперами : затверджена наказом ДПС України від 21.12.2012 р. № 1160.

11. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. (зі змінами та допов. станом на 19.01.2013).

12. Конституція України (офіц. текст) : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06.1996 р.

Сумцов Артем. Анализ законодательных новаций Украины в сфере налогообложения операций с ценными бумагами.

В данной статье автор рассматривает новшества законодательства в сфере налогообложения операций с ценными бумагами, сравнивает эти новшества с практикой США и некоторых стран ЕС.

Ключевые слова: ценные бумаги, рынок ценных бумаг, Налоговый кодекс Украины.

Sumtsov Artem. Analysis of legislative innovations of Ukraine in the field of taxation of securities transactions.

In this article, the author examines the innovations in the field of tax legislation of securities transactions, compares these innovations to the practice of the U.S. and some EU countries.

Key words: securities, securities market, the Tax Code of Ukraine.

УДК 347.78

Тетяна Вахонєва,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Чернігівського державного технологічного університету

ДОГОВОРИ ПРО ПЕРЕДАЧУ СУМІЖНИХ ПРАВ

У статті досліджуються особливості правового регулювання розпорядження майновими правами на об'єкти суміжних прав. Визначаються основні види договорів щодо розпорядження майновими суміжними правами, порядок їх укладення, основні умови та зміст.

Ключові слова: суміжні права, договори про розпорядження суміжними правами, відчуження майнових суміжних прав, ліцензійний договір, створення за замовленням об'єкта суміжних прав, використання об'єкта суміжних прав.

Суб'єкти суміжних прав згідно із ст. 454 Цивільного кодексу України та статтями 39—41 Закону України «Про авторське право та суміжні права» наділені низкою майнових прав щодо належних їм об'єктів суміжного права, якими є виконання, фонограми (відеограми) та передачі (програми) організацій мовлення. Вказані норми не тільки закріплюють можливі способи використання об'єктів суміжних прав, а також зазначають, що суб'єкти суміжних прав мають право дозволяти або забороняти іншим особам використання належних їм майнових прав. Таким чином, майнові права суб'єктів суміжних прав можуть передаватися іншим особам у власність або у користування.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю дослідження правового статусу суб'єктів суміжних прав, визначення залежності їх прав від прав інших суб'єктів права інтелектуальної власності, встановлення особливостей можливості та порядку розпорядження майновими суміжними правами на договірній основі тощо. У різні часи особливості договірної регуляції розпорядження суміжними правами здійснювалося такими вченими: Е. П. Гаврилов, Є. Г. Гуренко, В. Я. Іонас, Н. М. Мироненко, О. М. Мельник, О. П. Орлюк, О. А. Підпригора, О. П. Рузакова, О. П. Сергєєв, С. А. Судариков, В. І. Семеновський, І. В. Спасибо-Фатєєва, О. С. Фролова, Р. Б. Шишка та інші.

Метою цієї статті є дослідження формування інституту суміжних прав, з'ясування порядку договірної та законо-

давчого регулювання розпорядження майновими суміжними правами, визначення особливостей укладення та формування змісту різних категорій договорів про передачу майнових суміжних прав.

Загальні норми права інтелектуальної власності, а саме ст. 427 Цивільного кодексу України, закріплює можливість передавання майнових прав інтелектуальної власності повністю або частково на умовах, що визначені договором або чинним законодавством. Передавання майнових прав інтелектуальної власності може відбуватися на підставі різних юридичних фактів — вчинення правочинів, реорганізації юридичної особи — правоволодільця, внесення майнових прав у статутний (складений) капітал господарського товариства. Найпоширенішою правовою формою передавання прав є договір про передавання виключних майнових прав інтелектуальної власності [1].

Глава 75 Цивільного кодексу України присвячена регулюванню відносин щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, основою яких є договірне їх передавання. Перша норма вказаної глави, а саме ст. 1107 Цивільного кодексу України, закріплює види договорів щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, якими є: 1) ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) ліцензійний договір; 3) договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності; 4) договір про передавання виключних майнових прав інтелектуальної власності; 5) інший договір щодо розпоряджен-

ня майновими правами інтелектуальної власності.

Правове регулювання відносин інтелектуальної власності здійснюється як загальним, так і спеціальним законодавством, яке щодо кожної групи об'єктів інтелектуальної власності закріплює свої особливості та порядок здійснення розпорядження належними суб'єктам майновими правами. Порядок договірної розпорядження майновими правами суміжного права також частково регулюється спеціальним законодавством (статті 39—41 Закону України «Про авторське право і суміжні права»), однак зазначені норми лише дають вказівки щодо окремих елементів змісту відповідних договорів. Так, майнові права виконавців, виробників фонограм (відеограм) та організації мовлення можуть передаватися (відчужуватися) іншим особам на підставі договору, в якому визначаються спосіб використання відповідного об'єкта, розмір і порядок виплати винагороди, строк дії договору і використання об'єкта, територія, на яку розповсюджуються передані права, тощо.

Аналізуючи юридичну сутність відносин щодо реалізації суміжних прав, враховуючи загальну природу договірних відносин і зміст загального та спеціального законодавства, яке регулює відносини інтелектуальної власності, можна стверджувати, що розпорядження майновими суміжними правами може здійснюватися шляхом укладення: 1) договорів про передання (відчуження) виключних суміжних прав; 2) договорів про видачу дозволу (ліцензії) на використання об'єкта суміжних прав; 3) договорів про створення за замовленням і використання об'єкта суміжних прав.

Договори про передання (відчуження) виключних суміжних прав

Згідно із ч. 1 ст. 1113 Цивільного кодексу України за договором про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності одна сторона (особа, що має виключні майнові права) передає другій стороні частково або у повному складі ці права відповідно до закону та на визначених договором умовах.

Як зазначає одна із дослідниць договорів у сфері інтелектуальної власності

О. О. Рузакова, загальними кваліфікуючими ознаками всіх договорів про передання (відчуження) виключних суміжних прав є:

1) мета договору — коли перехід виключних прав від однієї особи до іншої здійснюється за волею правоволодільця з можливістю правонабувача як самому використовувати охоронюваний об'єкт, так і розпоряджатися виключним правом на нього у повному обсязі в межах строків дії виключного права, встановлених законом; 2) у первісного правоволодільця (відчужувача) виключне майнове право не зберігається; 3) набувач виключного майнового права стає повноправним власником охоронюваного об'єкта, за винятком випадків можливості вільного використання об'єкта іншими особами чи обмеження прав власників «обтяжуваними» права виключними чи невиключними ліцензіями; 4) набувач виключного права, за загальним правилом, стає правонаступником правоволодільця у майнових відносинах, що виникають з приводу охоронюваного об'єкта; 5) набувач виключного права має право розпоряджатися виключним правом незалежно від вказівки на це в договорі; 6) правовідносини, що виникають між правоволодільцем і набувачем виключного права, є зобов'язальними, а між набувачем та всіма іншими особами — абсолютними; 7) сторонами договору залежно від об'єкта виключних прав можуть бути як фізичні, так і юридичні особи; 8) відчуження виключного права може відбуватися як шляхом платного, так і безоплатного договору, при цьому законодавством закріплена презумпція платного договору [2].

Таким чином, сутність відповідного договору передбачає такий вид розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, результатом якого є остаточна та безповоротна передача набувачеві всіх або визначеної частини майнових прав інтелектуальної власності на платній або безоплатній основі.

Виходячи із наявності закріпленого законодавством вичерпного переліку об'єктів суміжних прав можливе укладення договору про: 1) відчуження виключного права на виконання; 2) відчуження виключного права на фонограму (відеограму); 3) відчуження виключного права на передання радіо- або телепередач.

Глава 75 Цивільного кодексу України та спеціальне законодавство не здійснює регламентації порядку укладення договорів про відчуження виключних суміжних прав, тому правове регулювання здійснюється загальними положеннями Цивільного кодексу України щодо умов дійсності правочинів, зобов'язальних відносин, порядку укладення, зміни та розірвання договорів.

Оскільки специфіка суміжних прав полягає у тому, що вони є залежними та в деяких випадках похідними від авторських прав, то для розпорядження суміжними правами шляхом відчуження в деяких випадках необхідно попередньо укласти договір про набуття відповідних авторських прав. Наприклад, автор надав виконавцю право лише на публічне виконання його творів, а набувач хоче отримати не тільки право виконавця публічно виконувати твір, а й інші правомочності, що пов'язані із авторським правом.

Істотною умовою договору про відчуження суміжних прав є предмет договору, яким є той обсяг майнових прав, що відчужуються у повному обсязі або частково. Якщо відбувається відчуження майнових прав у повному обсязі, то при визначенні предмета договору достатньо вказати про те, що передаються всі виключні майнові права. Якщо здійснюється часткове передання майнових суміжних прав, то у договорі необхідно зазначити перелік тих майнових прав, що підлягають відчуженню. У такому випадку визначення предмета договору здійснюється шляхом зазначення конкретних способів використання об'єкта, які підлягають передачі. Так, у науці зазначається, що предмет договору про використання об'єктів суміжних прав складається із двох основних умов: 1) умова про об'єкт (виконавча діяльність, характеристики запису — фонограми, передача організації ефірного або кабельного мовлення); 2) умова про характер прав, що передаються за договором (спосіб використання) [3].

Виконавча діяльність, як об'єкт договору про відчуження виключних суміжних прав, є спірним питанням у науці. Деякі дослідники вказують, що виконання «вживу» одного і того самого твору є створенням нового результату, на який виникає і розповсюджується нове виключне майнове право, але яке фак-

тично буде рівноцінним тому, яке виникло раніше у іншого виконавця. Однак відчуження виключного права на виконання не повинно порушувати права автора на виконуваний твір, який може здійснити відчуження виключного права на твір один раз [4].

Договір про відчуження прав на фонограму повинен насамперед визначати конкретні права, що відчужуються за цим договором (якщо вони відчужуються не у повному обсязі). Сучасна практика укладення подібних договорів вказує на те, що істотним також є визначення типу носія, на якому буде тиражуватися відповідна фонограма.

Сторонами договорів про відчуження виключних суміжних прав виступають правоволодільці цих прав та набувачі (особи, які бажають стати володільцями майнових прав у повному обсязі або у певній частині). Сторонами договору можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Як правило, сторонами договорів відносин стають ті чи інші суб'єкти авторського та суміжного права. Так, договори можуть укладатися між виконавцем і організацією ефірного або кабельного мовлення; між виконавцем і творцем аудіовізуального твору; між виробником фонограми та виконавцем авторського твору тощо.

У будь-якому випадку перелік умов договору про відчуження виключних суміжних прав та їх зміст визначаються та узгоджуються сторонами на власний розсуд з урахуванням необхідного і доцільного в конкретному випадку регулювання. Спеціальне законодавство, як вже зазначалося, істотними умовами договору визнає розмір і порядок виплати винагороди за відчуження виключного суміжного права у повному обсязі або його частини, строк дії договору та територія, на яку розповсюджуються передачі права.

Договори про видачу дозволу (ліцензії) на використання об'єкта суміжних прав

Цивільний кодекс України називає відповідний договір ліцензійним і визначає, що за цим договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання об'єкта

права інтелектуальної власності (ліцензії) на умовах, визначених за взаємною згодою сторін з урахуванням чинного законодавства (ч. 1 ст. 1109 Цивільного кодексу України). При цьому ч. 2 ст. 1109 Цивільного кодексу України закріплює вказівку щодо можливості укладення субліцензійного договору, за яким ліцензіат надає іншій особі (субліцензіату) субліцензію на використання об'єкта права інтелектуальної власності. Законодавством обумовлено, що це є можливим лише за умови, якщо така можливість прямо передбачена ліцензійним договором. У такому разі відповідальність перед ліцензіаром за дії субліцензіата буде нести ліцензіат, якщо інше не встановлено ліцензійним договором.

Для ліцензійних договорів можна виділити наступні спільні характерні ознаки:

1) метою ліцензійного договору є набуття ліцензіатом певних прав інтелектуальної власності для їх подальшого використання у своїй, як правило, господарській діяльності; 2) за ліцензійним договором виключне право не відчужується, а надається право використання об'єкта на певних умовах; 3) за ліцензіаром зберігається виключне право, яке стає «обтяженим» ліцензійним договором; 4) ліцензіат стає правоволодільцем на певних умовах у межах, встановлених договором, і боржником щодо ліцензіара; 5) ліцензіат має право надавати набуті права іншим особам тільки у випадках, прямо передбачених договором, це право автоматично не надається при укладенні договору; 6) істотними умовами ліцензійного договору є умови про характер прав, що передаються, способи використання, об'єкт, на який надаються права, ціна (якщо договір є оплатним), строк дії договору тощо; 7) за загальним правилом, ліцензійні договори є оплатними, однак можливе і укладення безоплатних договорів; 8) за договором виключної ліцензії ліцензіат набуває тимчасову легальну монополію на певних умовах і межах, на відміну від набувача виключних прав за договором про відчуження виключного права [5].

Будь-який договір про видачу дозволу на використання об'єкта суміжних прав передбачає визначення виду ліцензії, сфери використання об'єктів суміжних прав, розміру, порядку і строків виплати плати за використання об'єкту тощо.

Види ліцензій на використання об'єк-

тів права інтелектуальної власності закріплені ч. 3 ст. 1108 Цивільного кодексу України і можуть бути 1) виключними; 2) одиничними; 3) невиключними; 4) іншого виду, що не суперечить законодавству.

На практиці зустрічаються й інші види ліцензій, а в теоретичних дослідженнях здійснюється їх класифікація. Так, за обсягом прав, що передаються, ліцензії можуть поділятися на: виключні, невиключні, повні, змішані, одиничні; за критерієм обов'язковості укладення на: примусові та добровільні; залежно від надання зустрічного задоволення на: платні та безоплатні; залежно від строків дії на: строкові та без вказівки строку; за суб'єктним складом на: ті, що видаються юридичним та фізичним особам, що є суб'єктами підприємницької діяльності, та ті, що видаються фізичним особам, що не є суб'єктами підприємницької діяльності, тощо.

Як зазначають дослідники договірних відносин інтелектуальної власності, закон вимагає прямої вказівки в ліцензійному договорі на права, які передаються. Тобто існує необхідність забезпечення максимальної точності у визначенні умов договору, оскільки характерною рисою таких договорів є значна різниця в економічному стані сторін. Виходячи із юридичної сутності ліцензійного договору, цілком логічно, що ч. 4 ст. 1109 Цивільного кодексу України закріплена презумпція невиключної ліцензії, тобто вважається, що за ліцензійним договором надається невиключна ліцензія, якщо інше не встановлено ліцензійним договором. Більше того, права на використання об'єкта права інтелектуальної власності та способи його використання, які не визначені у ліцензійному договорі, вважаються такими, що не надані ліцензіату (ч. 6 ст. 1109 Цивільного кодексу України).

Визначаючи предмет ліцензійного договору, слід враховувати ч. 5 ст. 1109 Цивільного кодексу України, згідно з якою предметом ліцензійного договору не можуть бути права на використання об'єкта, які на момент укладення договору не були чинними. Як вже зазначалося, одним із основних принципів договірних зобов'язань у сфері суміжних прав є дотримання прав суб'єктів авторського права та деяких суб'єктів суміжних прав. Так, договори про надання су-

міжних прав щодо охоронюваних авторським правом творів завжди взаємозалежні від авторських договорів і без них є недійсними, оскільки суміжні права на виконання, запис охоронюваного твору не виникають без набуття авторських прав та, відповідно, не підлягають наданню іншим особам. Договірні відносини щодо використання об'єктів суміжних прав являють собою низку надання правомочностей від однієї категорії правоволоділців до другої, в якій автор посідає ключову позицію, виконавець набуває похідних (суміжних) прав від автора і має право передати їх виробнику фонограми, організації ефірного і кабельного мовлення.

Правове регулювання ліцензійних договорів щодо видачі дозволу на використання об'єкта суміжних прав здійснюється загальними положеннями цивільного законодавства про правочини, зобов'язання та договори тощо. Крім цього, доцільно застосовувати принцип аналогії закону щодо регулювання ліцензійних договорів на передання суміжних прав нормами, які стосуються правового регулювання авторських договорів, що є різновидом ліцензійних договорів у авторських правовідносинах.

Істотними умовами ліцензійних договорів про видачу дозволу на використання суміжних прав є: 1) предмет договору; 2) розмір і порядок винагороди; 3) строк дії договору; 4) територія, на яку розповсюджуються передані права, тощо.

Договори про створення за замовленням і використання об'єкта суміжних прав

Згідно із ч. 1 ст. 1112 Цивільного кодексу України за договором про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності одна сторона зобов'язується створити об'єкт права інтелектуальної власності відповідно до вимог другої сторони (замовника) та в установлений строк. Договори про створення результатів інтелектуальної власності охоплюють тільки ті об'єкти, які створюються творчою працею людини, тому щодо об'єктів суміжних прав це стосується тільки виконавчої діяльності артистів.

Договір про створення за замовленням об'єкта права інтелектуальної влас-

ності за своїми юридичними ознаками нагадує договір підяду, однак суттєвою відмінністю є саме характеристики об'єктів, що створюються за замовленням. За договором підяду створюється матеріальний результат (матеріальна річ), у той час як у результаті створення об'єкта права інтелектуальної власності створюється результат творчої (інтелектуальної) праці і, відповідно, такі відносини підлягають регулюванню Книгою четвертою та главою 75 Цивільного кодексу України, а також спеціальним законодавством.

Предметом договору про створення об'єкта за замовленням є майнові права на цей об'єкт, який після остаточного завершення його створення повинен передаватися замовнику. Частина 2 ст. 1112 Цивільного кодексу вказує, що договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності повинен визначати способи та умови використання цього об'єкта замовником. При цьому умови договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності, що обмежують право творця цього об'єкта на створення інших об'єктів, є нікчемними (ч. 4 ст. 1112 Цивільного кодексу України).

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можна зробити такі **висновки**: 1) практично відсутні спеціальні норми, призначені для регулювання договорів щодо розпорядження майновими суміжними правами, у зв'язку з чим застосовуються за аналогією норми, що регулюють договірне розпорядження об'єктами авторського права та загальні положення цивільного права щодо регулювання договірних відносин; 2) при укладенні договорів щодо розпорядження майновими суміжними правами слід враховувати специфіку їх об'єктів, що впливає на відмежування відповідних договорів від суміжних (договору купівлі-продажу, договору підяду тощо) та на правильність визначення норм регулювання відповідних договірних відносин; 3) предмет будь-якого різновиду договору щодо розпорядження майновими правами включає способи та обсяги використання об'єкта, тому правильне визначення предмета є дуже важливим для визначення прав та обов'язків сторін договору та досягнення ними бажаного для них правового результату;

4) передумовою укладення договорів щодо розпорядження майновими суміжними правами є узгодження відповідних відносин із правами та інтересами суб'єктів авторського права та окремими суб'єктами суміжних прав; 5) реалізація майнових суміжних прав може здійснюватися шляхом укладення: а) договорів про передання (відчуження) виключних суміжних прав; б) договорів про видачу дозволу (ліцензії) на використання об'єкта суміжних прав; в) договорів про створення за замовленням і використання об'єкта суміжних прав. Правове регулювання цих договорів переважно здійснюється

нормами глави 75 Цивільного кодексу України, однак у зв'язку із специфікою об'єктів суміжного права та відсутністю системних ознак класифікації законодавством зазначених договорів, виникає багато складнощів у застосуванні чинного законодавства, яке потребує удосконалення, шляхом прийняття спеціальних норм щодо правового регулювання договорів про розпорядження саме майновими суміжними правами окремо щодо кожного об'єкта (виконання, фонограми (відеограми), передачі, організації мовлення).

ПРИМІТКИ

1. Цивільний кодекс України : наук.-практ. ком. (пояснення, тлумачення, рекомендації з використання позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. — Серія «Коментарі та аналітика». — Х. : ФО-П Лисяк Л. С., 2011. — Т. 6: Право інтелектуальної власності. — С. 41.

2. Рузакова О. А. Система договоров о создании результатов интеллектуальной деятельности и распоряжении исключительными правами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. А. Рузакова ; Российская академия гос. службы при Президенте Российской Федерации. — М., 2007. — С. 280—281.

3. Степанова А. В. Интеллектуальные права как совокупность имущественных и личных неимущественных прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. В. Степанова ; Волгоградский гос. ун-т. — Волгоград, 2006. — С. 111.

4. Рузакова О. А. Зазнач. праця. — С. 286.

5. Там само. — С. 301—302.

Вахонева Татьяна. Договоры на передачу смежных прав.

В статье исследуются особенности правового регулирования распоряжения имущественными правами на объекты смежных прав. Определяются основные виды договоров относительно распоряжения имущественными смежными правами, порядок их заключения, основные условия и содержание.

Ключевые слова: смежные права, договоры о распоряжении смежными правами, отчуждение имущественных смежных прав, лицензионный договор, создание под заказ объекта смежных прав, использование объекта смежных прав.

Vakhoneva Tatiana. Agreement for assignment of related rights.

Peculiarities of the legal regulation of the property right management as for the objects of related rights are investigated in the article. The principal kinds of agreements concerning the property related rights management, procedure for the conclusion of these agreements, principal conditions and contents.

Key words: related rights, agreements for disposal of related rights, alienation of property related rights, license contract, customized creation of the related rights object, usage of the related rights object.

УДК 347.965.42

Віталій Махінчук,

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник НДІ приватного права і підприємництва
НАПрН України, докторант

ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МЕДІАЦІЮ В ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ СПОРАХ

У статті розглядаються загальні передумови формування практики медіативного вирішення підприємницьких спорів та визначаються основні напрями реформування вітчизняного процесуального законодавства з метою забезпечення правового регулювання вирішення таких спорів шляхом переговорів за участю посередника.

Ключові слова: медіація, підприємницький спір, врегулювання спору.

Одним із постулатів успішної підприємницької діяльності є швидкий та безперебійний обіг товарів та капіталів. Підприємці зацікавлені якнайшвидше продати товар чи послугу, які вони пропонують на ринку, та якнайшвидше отримати за це належну плату. Підприємницька діяльність опосередковується рядом договорів, виконання яких, зазвичай, не викликає проблем у підприємців. Однак, коли у сторін підприємницького договору виникають суперечки щодо його виконання, вони мають, як правило, кілька шляхів їх вирішення. Це може бути і звернення до суду відповідної юрисдикції, і звернення до арбітражу чи третейського суду тощо. Існують і менш конфліктні форми захисту прав, які застосовуються суб'єктами підприємницької діяльності: безпосередні переговори сторін та переговори за участю посередника.

Усі форми захисту приватних прав підприємців мають свої характеристики, які відрізняють їх одна від одної. Це, перш за все, витрати на вирішення спору: час та кошти. Сучасні судові процедури, які, попри намагання науковців та практиків, дедалі ускладнюються та формалізуються, стають дедалі дорожчими для сторін та все ще займають надто багато часу, часто призводять до ситуації, коли остаточне рішення у справі приймається на користь сторони, що її вже визнано неплатоспроможною і подальша її підприємницька діяльність є неможливою саме через значні строки

відновлення її прав. Важливе значення має також ступінь самостійності сторін у ході вирішення чи врегулювання їхнього спору. У переговорах сторони вільні використовувати будь-які незаборонені законом шляхи виходу з конфліктної ситуації. Натомість при вирішенні судом спору по суті сторони часто отримують рішення, яке відповідає букві закону, але зрештою шкодить підприємницькій діяльності, розриває економічні зв'язки, має інші негативні економічні наслідки.

З огляду на недосконалість юрисдикційних форм захисту суб'єктивних цивільних прав, у тому числі прав суб'єктів підприємницької діяльності, у всьому світі стали розвиватись альтернативні способи вирішення спорів, серед яких одним із найпопулярніших є медіація.

Цей спосіб урегулювання розбіжностей, які виникають у тому числі й з підприємницьких відносин, є новим для нашого суспільства. Виникають лише перші медіативні інституції, відповідна практика лише починає вироблятися, а законодавство потребує внесення змін, які б належним чином враховували можливість урегулювання підприємницьких спорів шляхом переговорів за участі посередника.

Правові питання медіації як способу вирішення правових спорів не знайшли поки належного відображення у науковій літературі. На даний час слід відзначити роботи таких вітчизняних авторів, як А. П. Гаврилішин, В. П. Козирева, Б. А. Леко, Г. І. Чуйко. Важливе теоре-

тичне значення для визначення місця медіації у правовій системі України, встановлення основних напрямів розвитку відповідного законодавства, мають роботи таких вчених-процесуалістів, як О. А. Беяневич, В. М. Горшенев, М. А. Гурвич, П. П. Загоротко, В. В. Комаров, О. В. Кудрявцева, Д. Д. Луспник, Д. М. Прилика, В. І. Тертишников, Г. В. Фазікош, Н. А. Чечина, Д. М. Чечот, М. Й. Штефан, В. Н. Щеглов, К. С. Юдельсон та ін. З огляду на те, що у ряді країн—учасниць СНД вже запроваджено правове регулювання медіативного вирішення правових спорів, це питання піддано там більш широкому науковому дослідженню. Так, інтерес для нас становлять роботи В. О. Аболоніна, Д. Л. Давиденка, С. К. Загайнової, В. Т. Конусової, С. І. Первухіної, А. М. Понасюка, І. Н. Тарасова, які мають досвід не лише теоретичної розробки правових питань медіативного вирішення спорів, а й практичний досвід відповідної роботи.

Однак вітчизняна правова система лише починає звертатися до такого альтернативного способу вирішення спорів, як медіація. В період, коли комерційна медіація, тобто медіація, метою якою є урегулювання розбіжностей, що виникають із підприємницьких відносин, знаходиться в Україні буквально у зародковому стані, завданням цього дослідження є вироблення розуміння її сутності, потреби в ній за сучасного рівня доступності судочинства, в т. ч. і рівня судових витрат, адекватності судочинства вимогам підприємницького обороту, допустимості медіативного вирішення спорів за сучасного нормативно-правового регулювання підприємницьких відносин та відносин у сфері вирішення підприємницьких спорів, наявність правових інститутів, які уможливають добровільне виконання досягнутих у ході переговорів домовленостей (це можуть бути і норми публічного права, наприклад, податкового), а також можливість примусового виконання таких домовленостей, розробка нормативно-правових актів, які забезпечать правову основу медіативних процедур та впровадження їх результатів.

Питання альтернативних способів вирішення комерційних спорів актуалізувалося з поглибленням розуміння неадекватності витрат часу та коштів на судовий розгляд комерційних спорів ре-

зультатам такого розгляду. Так, згідно з оцінками англійської організації, яка спеціалізується на організації медіативного врегулювання комерційних спорів, британські компанії витрачають понад 33 млрд фунтів щороку на вирішення конфліктів. При цьому 80% спорів суттєво впливають на нормальне функціонування бізнесу і на вирішення спорів, предмет яких становить понад 1 млн фунтів, витрачається понад 3 роки робочого часу менеджерів [1].

Тому закономірно, що учасники комерційних відносин звернулися до альтернативних способів вирішення спорів. Процес розвитку та популяризації медіативного способу врегулювання правових спорів розпочався з національних правових систем держав, де підприємницькі відносини є добре розвинутими, становлять основу економічного ладу, а тому є визначальними у напрямках розвитку права. В умовах глобалізації, коли підприємницькі відносини все більше набувають характеру міжнародних приватних відносин, питання медіації віднайшли своє відображення у міжнародних актах, розробках міжнародних організацій.

Так, на 35-й сесії Комісії Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) було прийнято проект типового закону про міжнародну комерційну узгоджувальну процедуру [2], який є збірником положень про переговори з урегулювання комерційних спорів за участю посередника, рекомендованих для включення їх у національне законодавство. Як зазначено у п. 7 керівництва з прийняття та застосування Типового закону про міжнародну комерційну узгоджувальну процедуру, на практиці процедури, у рамках яких третя особа надає сторонам у спорі допомогу з його врегулювання, називають різноманітними термінами, такими як «узгоджувальні процедури», «медіація», «нейтральна оцінка», «міні-розгляд» тощо [3].

Часто медіація розуміється досить широко як будь-які переговори за участю третьої сторони. Однак відомий російський дослідник теорії та практики комерційної медіації В. О. Аболонін зауважує, що досить спірною є думка деяких вчених стосовно тисячолітньої історії медіації та стосовно того, що практика медіації існувала завжди і у всіх країнах. Адже важливо розрізняти ме-

діацію та просте посередництво у спорі. Медіація у її сучасному розумінні — це процедура, в якій медіатор, не маючи права вирішення спору, за допомогою комунікативних технік сприяє сторонам у ефективному проведенні переговорів і допомагає їм напрацювати рішення, яке відповідає їх інтересам. Таким чином, не можуть розглядатись у якості медіації переговори або будь-які інші процедури, в яких посередник, користуючись особливим авторитетом або повагою сторін, схиляє їх до примирення (наприклад, умовляє «забути образу», «пробачити» борг або його частину, відмовившись частково або повністю від своїх вимог на шкоду своїм інтересам). Подібний варіант примирення пов'язаний з компромісом, добровільною відмовою та самообмеженням, у той час як медіація повинна привести до рішення, яке не ущемляє, а відповідає інтересам і потребам обох сторін [4].

Понад 50% опитаних адвокатів, які брали участь у медіативному врегулюванні спорів у країнах ЄС, вказують, що середній час від ініціювання медіації до її завершення становить 40 днів. Так само оцінили тривалість медіації 38% опитаних представників корпорацій [5].

Акт, що стосується уніфікації правового регулювання медіації, прийнято і в ЄС. Це Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 21.05.2008 р. про деякі аспекти медіації у цивільних і комерційних спорах. У п. 13 Директиви передбачено, що медіація є вільним процесом у розумінні того, що сторони самі відповідальні за процес медіації і можуть організувати його та припинити його будь-коли. Однак допускається встановлення судом часових меж медіації згідно з національним законодавством. Більше того, суди можуть звертати увагу сторін на можливість медіації, якщо це доцільно [6].

Відповідно до загальноприйнятого розуміння, яке отримало закріплення у ст. 1 закону Німеччини про медіацію, медіація розуміється як конфіденційний і структурований процес, в якому сторони спору за допомогою одного або кількох посередників добровільно і самостійно досягають мирного врегулювання їх спору [7].

Передумовою розробки та ухвалення закону Німеччини про медіацію було припущення про те, що він повинен посилити інтенсивність застосування ме-

діації у всіх сферах юридичної діяльності. Обидва види медіації — судової та позасудової — повинні отримати відповідну правову підтримку. До того ж необхідно усунути недоліки в регулюванні питання про конфіденційність сторін і врегулювання механізму примусового виконання домовленостей, досягнутих у ході медіації [8].

Дослідження, проведене нідерландським Фондом альтернативного вирішення спорів бізнес-товариства (АСВ), виявило, що за період його діяльності з квітня 1998 р. по грудень 2004 р. до АСВ для проведення медіації було передано всього 173 справи, з них медіація була фактично проведена у 88% спорів. Із них у 77 випадках медіація завершилась успішно. Середня сума, яка була предметом спору, складала 4,5 млн євро, а середня величина витрат сторін на врегулювання спору сягала 3000 євро [9].

Розуміння медіації як єдиного та універсального способу врегулювання різних видів спорів поступово відходить у минуле. Про це красномовно свідчить сучасна зарубіжна практика, де все чіткішим стає процес «спеціалізації» і виділення окремих видів медіації [10]. Практика виробила поділ медіації на судову та позасудову. Обидва ці види медіації, хоч і мають багато спільного, проте відрізняються потребами у їх законодавчому регулюванні, більшою чи меншою мірою добровільності вступу в медіативну процедуру тощо. Так, якщо позасудова медіація передбачає більший рівень свободи сторін щодо її застосування при виникненні спорів, достатньо передбачити у законодавстві значення відповідних медіативних застережень у договорах та наслідки їх недодержання. Однак запровадження надто жорстких санкцій за ухиляння від процедур медіації, коли такий спосіб вирішення договірних спорів передбачено відповідним застереженням у контракті, певною мірою суперечило б добровільній природі медіації. Адже в цій процедурі позитивний результат залежить саме від доброї волі сторін у досягненні компромісу чи навіть взаємовигідного вирішення. Коли ж сторона спору вступає в медіацію виключно під загрозою настання тих чи інших несприятливих наслідків, вона не буде належним чином взаємодіяти з посередником, що знизить ефективність процедури, а в ширших масштабах —

негативно впливатиме на загальну привабливість альтернативних способів вирішення спорів.

Важливе значення для збереження подальших можливостей вирішення спору має вплив звернення сторін спору до медіативної процедури на перебіг строків позовної давності. Необхідно забезпечити зупинення перебігу строків позовної давності на час медіації. Це стане запобіжним заходом проти використання медіації з метою затягування вирішення конфлікту до моменту, коли спір не може бути переданий до суду. Водночас, не слід пов'язувати із вступом сторін у медіацію переривання позовної давності, оскільки це може негативно сприйматись боржником, для якого психологічно складно може бути повертатися до початку перебігу позовної давності через вступ до процедури медіації.

Існує також потреба у закріпленні гарантій збереження конфіденційності інформації, розкритої сторонами у ході медіації. Адже, на відміну від судового розгляду, в ході медіації сторони не обмежені виключно предметом спору, а можуть знаходити взаємовигідний варіант, спрямований на перспективу подальшої співпраці. Тому сторони зацікавлені в дещо більшій мірі розкривати інформацію, пропонуючи нові варіанти врегулювання розбіжностей. Однак перспектива використання протилежною стороною одержаної інформації у можливому судовому процесі може стримувати сторони в пошуку прийнятних рішень. Тому учасників медіації слід захистити як від неправомірного розголошення інформації третім особам, так і від використання одержаних даних у можливому судовому процесі. У першому випадку це можна зробити підписанням зобов'язання про конфіденційність до початку медіації, а у другому — закріпленням процесуальних норм, які обмежать можливість обґрунтування своїх позовних вимог посиленням на дані, одержані у ході медіації.

Іншим надзвичайно важливим аспектом позасудової медіації, який потребує

чіткого правового регулювання, є надання домовленостям, прийнятим за результатами медіації, характеру виконуваності. І хоча такі домовленості переважно виконуються сторонами добровільно, оскільки мають позитивні для обох сторін аспекти, сама можливість застосування примусового виконання позитивно впливатиме на рівень привабливості цього виду АВС.

Судова медіація передбачає, перш за все, процесуально-правове регулювання. Окрім вказаних вище основних аспектів медіації, які потребують правового регулювання, у процесуальних кодексах слід визначити порядок направлення справи на врегулювання до посередника, визначення вимог до відповідних судових рішень, які визначають перебіг процесу, доповнення підстав для оголошення перерви, відкладення судового розгляду.

З огляду на можливості медіації значно ширше, аніж у межах предмета позову, врегульовувати розбіжності, слід визначитись, чи може закріплюватись судом як мирова угода домовленість, укладена сторонами за результатом судової медіації, якщо вона виходить за межі предмета позову. Те, що сторони у медіації не пов'язані предметом, підставами позову, а мають можливість обговорити існуючі проблеми у комплексі, С. К. Загайнова відносить до беззаперечних переваг цієї форми врегулювання підприємницького спору [11].

Результативне використання сторонами конфлікту судової медіації повинно стимулюватись такими методами, як зменшення розміру судових витрат, у тому числі й економія часу.

Проект Закону України «Про медіацію» № 10301-1 від 19.04.2012 р., на жаль, може вирішити далеко не усі зазначені аспекти правового регулювання вирішення спорів за участю посередника, тому потребує суттєвого доопрацювання з урахуванням останніх теоретичних досліджень, здійснених як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями.

ПРИМІТКИ

1. Conflict is costing business \$33 billion every year [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.cedr.com/?location=/news/archive/20060526_232.htm.

2. Типовой закон Комиссии ООН по праву международной торговли (ЮНСИТРАЛ) о международной коммерческой согласительной процедуре [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/538/98/PDF/N0253898.pdf>.

3. Руководство по применению Типового закона Комиссии ООН по праву международной торговли (ЮНСИТРАЛ) о международной коммерческой согласительной процедуре [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/V02/544/95/PDF/V0254495.pdf?OpenElement>.

4. Аболонин В. О. Коммерческая медиация в России: особый вектор развития / В. О. Аболонин // Закон. — 2012. — № 3. — С. 57—67.

5. The costs of Non ADR — Survey Data Report / ADR Center. — Rome, 2010. — P. 29.

6. Директива 2008/52/ЕС Европейского Парламента і Ради від 21.05.2008 р. про деякі аспекти медіації у цивільних і комерційних спорах [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:136:0003:0008:EN:PDF>.

7. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.bgbl.de/Xaver/media.xav?SID=anonymus3616540136275&bk=Bundesanzeiger_BGBI&name=bgbl%2FBundesgesetzblatt%20Teil%20I%2F2012%2FNr.%2035%20vom%2025.07.2012%2Fbgbl112s1577.pdf.

8. Дендорфер Р. Медиация в Германии: структура, особенности и современное состояние / Р. Дендорфер // Коммерческая медиация: теория и практика : сб. ст. / под ред. С. К. Загайновой, В. О. Аболониной. — М. : Инфо-тропик Медиа, 2012. — С. 1—27.

9. Яхтенбер Р. Комерційна медіація у Нідерландах / Р. Яхтенбер, А. де Роо // Коммерческая медиация: теория и практика : сб. ст. / под ред. С. К. Загайновой, В. О. Аболониной. — М. : Инфо-тропик Медиа, 2012. — С. 28—49.

10. Коммерческая медиация: теория и практика : сб. ст. / под ред. С. К. Загайновой, В. О. Аболониной. — М. : Инфо-тропик Медиа, 2012. — С. 5.

11. Загайнова С. К. Коммерческая медиация и ее роль на примере некоторых стран / С. К. Загайнова // Коммерческая медиация: теория и практика : сб. ст. / под ред. С. К. Загайновой, В. О. Аболониной. — М. : Инфо-тропик Медиа, 2012. — С. 69—83.

Махинчук Виталий. Предпосылки и основные направления формирования отечественного законодательства о медиации по предпринимательским спорам.

В статье рассматриваются общие предпосылки формирования практики медиативного урегулирования предпринимательских споров и определяются основные пути реформирования отечественного процессуального законодательства с целью правового регулирования решения таких споров путем переговоров с участием посредника.

Ключевые слова: медиация, предпринимательский спор, урегулирование спора.

Makhinchuk Vitalii. Background and basic directions of domestic legislation on mediation in the business disputes.

The article discusses the general conditions forming practice mediation resolve business disputes and defines the main directions of reforming domestic procedural law to ensure legal regulation resolve such disputes through negotiations with a mediator.

Key words: mediation, entrepreneurial dispute, settlement.

УДК 346.2

Дарія Опришко,

аспірантка кафедри правового регулювання економіки

Державного вищого навчального закладу

«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

**КОРПОРАЦІЯ ЯК РІЗНОВИД
ДОГОВІРНИХ ОБ'ЄДНАНЬ ПІДПРИЄМСТВ**

У статті аналізуються нормативно-правові акти України, що закріплюють поняття «корпорація», а також точки зору науковців щодо визначення цього терміна. Окрім цього, досліджується досвід країн з розвинутою ринковою економікою та законодавчі ініціативи Російської Федерації з цього питання. У висновках надаються пропозиції щодо удосконалення законодавства України в частині визначення терміна «корпорація».
Ключові слова: корпорація, договірне об'єднання підприємств, корпоративне підприємство, законодавство про компанії, *acquis communautaire*, юридична особа, господарське товариство, акціонерне товариство.

Останніми роками у світі прослідковується тенденція до збільшення об'єднань юридичних осіб і концентрації капіталів, важелів управління, наукових розробок, а також людських ресурсів у межах великих структур. Україна не становить виняток серед світових тенденцій — у державі дедалі частіше утворюються договірні об'єднання підприємств з метою збільшення своєї конкурентоздатності та захисту інтересів учасників як на національному, так і на міжнародних ринках. Так, відповідно до даних, оприлюднених Державним комітетом статистики України, кількість корпорацій в Україні в період з 1997 р. по 2012 р. зросла на 530 суб'єктів, і становила на кінець минулого року 862 одиниці [1]. Ці процеси привертають до себе увагу як науковців, так і практиків, оскільки консолідація підприємств є однією з найпрогресивніших моделей ведення господарської діяльності, яка може значно вплинути на побудову економічних відносин у майбутньому.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю в законодавстві України та в правовій доктрині єдиного підходу до терміна «корпорація». Узгодження нормативно-правових актів України в цій частині є необхідним, оскільки це сприяє ефективному правовому регулюванню об'єднань юридичних осіб.

Також слід враховувати, що Україна взяла на себе зобов'язання щодо вжиття низки заходів для забезпечення поступового приведення свого законодавства у відповідність до *acquis communautaire* [2]. При цьому законодавство про компанії визначається як одна з пріоритетних галузей, в яких має бути забезпечена «приблизна адекватність законів» [3].

Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» не містить визначення «корпорація». В ньому вживаються терміни «компанія» та «фірма», які означають компанії та фірми, створені відповідно до цивільного та комерційного законодавства держави, за виключенням неприбуткових товариств [4]. Однак поняття «корпорація» міститься в національному праві держав—членів Європейського Союзу.

Зазначимо, що в юридичній науці існує точка зору, відповідно до якої термін «законодавство про компанії» поширюється не на всіх суб'єктів господарювання, передбачених законодавством України, а лише на акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю і товариства з додатковою відповідальністю — юридичних осіб, учасники яких несуть обмежену відповідальність [5].

У цілому ми погоджуємося з таким підходом, однак вважаємо за доцільне

все ж розглянути поняття «корпорація» в рамках сфери «законодавства про компанії». Це пояснюється рядом спільних ознак, які вона має з господарськими товариствами, дещо іншим змістом, який вкладається в термін «корпорація» в зарубіжних державах, а також потребою узгодження понятійного апарату, що використовується в нормативно-правових актах України.

Українське законодавство з питань визначення організаційно-правових форм юридичних осіб потребує ґрунтовного перегляду та систематизації. Існує чимало норм, які не відповідають сучасним потребам та умовам ринкової економіки. Особливо це проявляється в частині правового регулювання об'єднань підприємств.

Метою статті є висвітлення окремих проблем, пов'язаних з визначенням корпорації як різновиду договірних об'єднань підприємств за законодавством України, аналіз зарубіжного досвіду при визначенні категорії «корпорація», а також надання пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правових актів України.

Питання, пов'язані з утворенням та функціонуванням такого різновиду об'єднання юридичних осіб, як корпорація, досліджувались С. М. Грудницькою [6], В. В. Луцьом, В. А. Васильєвою, І. В. Спасибо-Фатєєвою [7], В. О. Джуринським [8], О. Р. Кібенко [9] та іншими науковцями. Проте поняття корпорації як однієї з організаційно-правових форм юридичних осіб (в умовах ринкової економіки) є недостатньо дослідженим у працях вітчизняних вчених-юристів.

Термін «корпорація», який вживається в Класифікації інституційних секторів економіки України, має абсолютно інше значення, ніж той, що визначений в Господарському кодексі України. Останній закріплює, що *корпорація є однією з організаційно-правових форм об'єднань підприємств* (ч. 3 ст. 120 Господарського кодексу України). Натомість, вказана Класифікація визначає *корпорацію як узагальнюючий термін для господарських товариств*, які вважаються основною інституційною формою підприємництва у ринковій економіці [10]. Отже,

в одне й те саме поняття вкладається кардинально різний зміст. Це свідчить про те, що на офіційному рівні немає чіткого розуміння того, що являє собою корпорація. Відсутність у законодавстві однозначного підходу до визначень неодмінно породжує проблеми на практиці (наприклад, подання до суду позовів про визнання дій державного реєстратора щодо проведення реєстрації юридичної особи в організаційно-правовій формі, яка не відповідає законодавству, незаконними; про визнання установчих документів юридичної особи недійсними; про визнання рішень компетентних органів юридичної особи недійсними тощо).

Це питання потребує вирішення, по-перше, через необхідність усунення порушення принципу вищої юридичної сили закону, відповідно до якого всі нормативно-правові акти мають прийматися на основі законів та за своїм змістом не повинні суперечити їм [11]. По-друге, існує необхідність у приведенні визначення поняття «корпорація» у відповідність до світового розуміння цієї категорії. Це допоможе наблизити українське законодавство до правових норм країн Європи, усунути множинність тлумачень цієї категорії та гармонізувати законодавство України в цій частині.

Проаналізуємо існуючі в юридичній науці підходи до тлумачення вказаного терміна. Так, дуже часто у наукових працях корпорація ототожнюється з акціонерним товариством, товариством з обмеженою відповідальністю та товариством з додатковою відповідальністю [12; 13; 14; 15]. В. А. Васильєва відзначає, що чітке закріплення цього поняття відсутнє як в юридичній літературі, так і в законодавстві. Погоджуючись з існуванням визначення терміна «корпорація» в Господарському кодексі України, вона, фактично, прирівнює його до корпоративного підприємства, визначеного в ч. 5 ст. 63 Господарського кодексу України [16]. Натомість, В. О. Джуринський розглядає корпорацію саме як різновид об'єднання підприємств [17]. А деякі науковці взагалі вважають, що «ні різноманітні закони, що регулюють діяль-

ність компаній, ні судові прецеденти не містять легальної дефініції терміна «корпорація» [18]. Отже, можна констатувати, що в доктрині також відсутній єдиний підхід до цього поняття.

Така невизначеність змушує звернутися до досвіду провідних держав світу, зокрема країн Європейського Союзу, а також до законодавчих ініціатив Російської Федерації, щоб проаналізувати, який зміст вони вкладають у термін «корпорація».

Розпочнемо з визначення цього поняття в країнах Європейського Союзу. Зарубіжний досвід свідчить, що під корпораціями розуміють юридичні особи, створені внаслідок об'єднання капіталів, які мають назву компанії або товариства [19]. У Великій Британії поняття «корпорація» є синонімом терміна «юридична особа», що вживається в законодавстві України [20]. Якщо звернутися до досвіду країн романо-германської правової системи, то ми побачимо дещо «вужчий» підхід до розуміння цієї категорії. Так, у праві окремих капіталістичних країн, зокрема в Федеративній Республіці Німеччина і у Швейцарії, існує поділ юридичних осіб на корпорації та установи. При цьому корпорації — це юридичні особи, які об'єднують кілька фізичних або юридичних осіб на засадах членства [21].

Не менш важливим є аналіз доктрин і правових концепцій окремих країн Співдружності Незалежних Держав. Для вирішення законодавчих колізій, що існують у праві України, корисним, на наш погляд, є досвід Російської Федерації.

Так, за станом на початок 2013 р. законодавство Російської Федерації не містило загального визначення «корпорація». Виняток становила лише «державна корпорація» — предмет дуже гострої критики через неоднозначність свого правового статусу. Відповідно до чинного законодавства Російської Федерації (за станом на лютий 2013 р.), вона утворюється як некомерційна організація, що не має членства, заснована Російською Федерацією на основі майнового внеску для здійснення соціальних,

управлінських та інших суспільно корисних функцій на підставі федерального закону [22].

На думку Ю. О. Вербицької, державна корпорація, як некомерційна організація, є «абсолютно зайвою для російського правопорядку організацією» [23]. О. В. Романовська погоджується з такою зору, відповідно до якої включення таких суб'єктів до системи некомерційних організацій розмиває наукові критерії класифікації юридичних осіб, а також зазначає, що це явно суперечить сутності багатьох з корпорацій, що здійснюють яскраво виражену економічну діяльність [24].

Концепція розвитку цивільного законодавства Російської Федерації визначає, що фактично державна корпорація не є організаційно-правовою формою юридичної особи, а являє собою спеціальний спосіб створення суб'єктів права, унікальних за своїм правовим статусом [25].

У російській правовій доктрині нерідко висловлювалась думка про важливість закріплення загального терміна «корпорація» на законодавчому рівні, що допоможе усунути недоліки в нормативно-правових актах Російської Федерації та визначити місце державних корпорацій в системі суб'єктів права. Така необхідність відзначалась і законодавцями, зокрема в Концепції розвитку цивільного законодавства Російської Федерації [26], а також Президентом Російської Федерації в своєму Указі «Про удосконалення Цивільного кодексу Російської Федерації» [27], в якому, до речі, підкреслювалась необхідність врахування при цьому досвіду країн Європейського Союзу.

З метою втілення в життя положень Концепції, 03.04.2012 р. був внесений на розгляд Державної Думи Російської Федерації законопроект № 47538-6 «Про внесення змін в частини першу, другу, третю та четверту Цивільного кодексу Російської Федерації, а також окремі законодавчі акти Російської Федерації» [28], що станом на лютий 2013 р. успішно пройшов перше читання.

Принципові зміни, передбачені цим проектом, торкнуться поділу юридичних

осіб на корпорації та унітарні організації. Так, пропонується на законодавчому рівні закріпити поняття корпорації (корпоративної організації) як юридичної особи, засновники (учасники, члени) якої мають право на участь в управлінні її діяльністю (правом членства). Відповідно до законопроекту корпорації можуть створюватися як господарські товариства (товариства з обмеженою відповідальністю і акціонерні товариства), повні та командитні товариства, господарські партнерства, асоціації (союзи), а також в ряді інших організаційно-правових форм, виключний перелік яких наведений в цьому проекті Закону [29].

Перелік організаційно-правових форм, в яких пропонується створювати корпорації та унітарні організації в Росії, є вичерпним, а поняття «корпорації» узгоджене з терміном «корпоративні (членські) права та обов'язки». Останні визначаються як *права та обов'язки, які набуваються учасниками корпоративної організації у зв'язку з їх участю в корпорації щодо створеної цими учасниками юридичної особи, за виключенням випадків, передбачених Цивільним кодексом Російської Федерації* [30].

Таким чином, поділ всіх юридичних осіб на корпорації та унітарні організації, а також визначення чіткого переліку їх видів дозволить чітко уявити систему суб'єктів господарювання, що існують у Російській Федерації. На нашу думку, це є першим, але надзвичайно важливим кроком для подальшого вдосконалення законодавства, кристалізації правового статусу окремих суб'єктів та усунення прогалин у нормативно-правових актах.

Отже, ми можемо зробити висновок, що в провідних державах світу зміст, який вкладається в термін «корпорація», значно відрізняється від змісту, що закріплений в законодавстві України за цим поняттям. Зміст категорії «корпорація» в зарубіжних країнах наближений до значення терміна «корпоративне під-

приємство», визначеного в ч. 5 ст. 63 Господарського кодексу України.

Співзвучність визначень «корпоративне підприємство», «корпоративні права», «корпоративні відносини» з терміном «корпорація», а також доктринальне тлумачення останнього як господарського товариства або акціонерного товариства призводить до змішування різних категорій, неоднакового трактування цього поняття в рамках українського законодавства та порушення нормативно-правових актів.

Виходячи з аналізу вищевикладеного матеріалу, вважаємо за доцільне зробити такі **висновки та пропозиції**.

1. У зарубіжних країнах категорія «корпорація» має децю інше значення, ніж термін «корпорація», закріплений в Господарському кодексі України. В іноземних державах це поняття більш наближене до терміна «корпоративне підприємство», визначеного в Господарському кодексі України.

2. З метою систематизації нормативно-правових актів України визначення єдиних підходів до категорії «корпорація» і враховуючи взяті на себе Україною зобов'язання перед світовою спільнотою, пропонується внести такі зміни та доповнення до Господарського кодексу України:

доповнити його статтею щодо визначення поняття «корпорація» і викласти її в наступній редакції: «Корпоративна організація (корпорація) — це юридична особа, створена двома і більше особами з метою здійснення господарської діяльності, засновники (учасники, члени) якої наділені корпоративними правами щодо цієї організації», а також виключити частину 3 статті 120 Господарського кодексу України.

Ці зміни допоможуть узгодити між собою норми законодавства України, а також гармонізувати поняття «корпорація» з підходами до цього терміна в країнах Європи.

ПРИМІТКИ

1. Збірник «Статистичний щорічник України за 2011 рік» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/publ1_u.htm.

2. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18.03.2004 р. № 1629-IV (за станом на 01.10.2011 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 29. — Ст. 367.

3. Стаття 51 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р. (за станом на 22.11.2010 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 46. — Ст. 415.

4. Додаток до Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18.03.2004 р. № 1629-IV (за станом на 01.10.2011 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 29. — Ст. 367.

5. Кібенко О. Р. Європейське корпоративне право на етапі фундаментальної реформи: перспективи використання європейського законодавчого досвіду у правовому полі України. Серія: «Юридичний радник» / О. Р. Кібенко. — Х. : Страйд, 2005. — С. 104.

6. Грудницькая С. Н. Правовой статус объединений предприятий в промышленности : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 / Грудницкая Светлана Николаевна. — Д., 1996. — 216 с.

7. Корпоративне право України : підручник / В. В. Луць, В. А. Васильєва, О. Р. Кібенко [та ін.] ; за заг. ред. В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 334 с.

8. Джуринський В. О. Правове становище господарських об'єднань в Україні : монографія / В. О. Джуринський. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 224 с.

9. Кібенко О. Р. Зазнач. праця.

10. Наказ Державного комітету статистики України «Про затвердження Класифікації інституційних секторів економіки України» від 18.04.2005 р. № 96 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1157.597.3&nobreak=1>.

11. Лист Міністерства юстиції України від 30.01.2009 р. № Н-35267-18 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v3526323-09/conv>.

12. Нашинець-Наумова А. Ю. Правове регулювання діяльності вітчизняних корпорацій / А. Ю. Нашинець-Наумова // Підприємництво, господарство і право. — 2010. — № 3. — С. 15—17.

13. Кудря Я. В. Проблеми і напрями вдосконалення кодексів корпоративного управління / Я. В. Кудря // Економіка та право. — 2010. — № 3. — С. 83—86.

14. Жорнокуй Ю. М. Проблемні питання визначення поняття категорії «корпорація» та її ознак / Ю. М. Жорнокуй // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 8. — С. 28—32.

15. Батрин С. В. Корпоративні правовідносини: питання рівності, майнової самостійності та вільного волевиявлення / С. В. Батрин // Экономика и право. — 2009. — № 3. — С. 128—131.

16. Корпоративне право України : підручник / В. В. Луць, В. А. Васильєва, О. Р. Кібенко [та ін.] ; за заг. ред. В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — С. 89.

17. Джуринський В. О. Зазнач. праця. — С. 48—49.

18. Корпорации: настоящее и будущее (экономико-правовые проблемы) / Л. А. Савельев [и др.] ; Донбасская национальная академия строительства и архитектуры. — Донецк : ОСЮ «Юго-Восток, Лтд», 2004. — С. 33.

19. Корпоративне право України : підручник / В. В. Луць, В. А. Васильєва, О. Р. Кібенко [та ін.] ; за заг. ред. В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — С. 89.

20. Кібенко О. Р. Зазнач. праця. — С. 48.

21. Кулагин М. И. Избранные труды по акционерному и торговому праву. — 2-е изд., испр. / М. И. Кулагин. — М. : Статут, 2004. — С. 52.

22. О некоммерческих организациях : Федеральный закон Российской Федерации от 12.01.1996 г. № 7-ФЗ, с изм. и доп. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://base.garant.ru/10105879/2/>.

23. Корпорации и учреждения : сб. статей / отв. ред. М. А. Рожкова. — М. : Статут, 2007. — С. 25.

24. Романовская О. В. Публичные корпорации в российском праве / О. В. Романовская. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 349.

25. Концепция развития гражданского законодательства Российской Федерации : одобрена решением Совета при Президенте Российской Федерации по кодификации и совершенствованию гражданского законодательства от 07.10.2009 г. // Вестник ВАС РФ. — 2009. — № 11.

26. Там само.

27. О совершенствовании Гражданского кодекса Российской Федерации : Указ Президента Российской Федерации от 18.07.2008 г. № 1108 // Собрание законодательства РФ. — 2008. — № 29 (ч. 1). — Ст. 3482.

28. Проект Закона № 47538-6/2 «О внесении изменений в части первую, вторую, третью и четвертую Гражданского кодекса Российской Федерации, а также отдельные законодательные акты Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [http://asozd.duma.gov.ru/main.nsf/\(Spravka\)?OpenAgent&RN=47538-6](http://asozd.duma.gov.ru/main.nsf/(Spravka)?OpenAgent&RN=47538-6).

29. Там само.

30. Там само.

Опрышко Дария. Корпорация как разновидность договорных объединений предприятий.

В статье анализируются нормативно-правовые акты Украины, которые закрепляют понятие «корпорация», а также точки зрения ученых касательно определения данного термина. Кроме этого исследуется опыт стран с развитой рыночной экономикой и законодательные инициативы Российской Федерации по данному вопросу. В выводах излагаются предложения по усовершенствованию законодательства Украины в части определения термина «корпорация».

Ключевые слова: корпорация, договорное объединение предприятий, корпоративное предприятие, законодательство о компаниях, *acquis communautaire*, юридическое лицо, хозяйственное общество, акционерное общество.

Opryshko Dariia. Corporation as one of the kinds of contract-based combinations of entities.

In the article legislative acts of Ukraine that define the term «corporation» as well as points of view of scientists regarding definition of this term are analyzed. Also, there is an investigation of the experience of states with developed market economy and legislative initiatives of Russian Federation on this issue. In the summary proposals regarding improvement of legislation of Ukraine in the part of definition of term «corporation» are expressed.

Key words: corporation, contract-based combination of entities, corporate enterprise, legislation on companies, *acquis communautaire*, legal entity, commercial company, joint-stock company.

УДК 346.54

Олександр Безух,

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник відділу правових проблем підприємництва
НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

ПРАВИЛА ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

У статті досліджується поняття «правила економічної конкуренції» та їх сутність при здійсненні господарської діяльності.

Ключові слова: економічна конкуренція, правила економічної конкуренції, регулювання господарських відносин.

Відповідно до п. 8 ст. 92 Конституції України правила економічної конкуренції визначаються виключно законами України. Разом з тим, у чинному законодавстві немає будь-яких законодавчих актів, які б встановлювали правила саме здійснення економічної конкуренції. В науковій літературі також відсутнє таке поняття. Зміст правил конкуренції у правових нормах також не розкривається.

Конкуренція є економічним явищем, яке функціонує насамперед згідно з економічними закономірностями: закон попиту та пропозиції, економічної рівноваги, додаткової вартості та інших, які встановлюють певні правила. Разом із тим, жодне економічне рішення не може бути втілене у життя без юридичного оформлення.

Для врегулювання відносин на ринках застосовуються певні правові категорії. Багато з таких категорій, наприклад, свобода волі у договорі, обов'язковість виконання зобов'язань та обіцянок, непорушність права власності та права вільно ним розпоряджатися, виходять ще з римських часів, практично не змінюючись. Багато юридичних термінів є перекладом з латинської. І сьогодні наука цивільного права наполегливо здійснює рецепцію римського права в сучасне право в Україні. Разом з тим, економічні відносини та категорії постійно змінюються із розвитком виробничих сил, який встановлює нові правила поведінки на ринках, що потребують закріплення у відповідних правових нормах.

З економічної точки зору функціонування ринкової системи передбачає наявність певних складових елементів. Насамперед, це виробники і споживачі, які формуються в процесі розподілу праці, попит та пропозиції, що забезпечують

зв'язок між виробниками і споживачами, ціни, які складаються унаслідок попиту та пропозиції, економічної конкуренції як елемента ринкового механізму. При цьому, за визначенням М. І. Книша, конкуренція виступає як форма взаємодії суб'єктів ринку і механізму регулювання пропорцій. Основна функція конкуренції полягає в тому, щоб визначити величину економічних регуляторів, якими виступають ціни, норма прибутку, норма відсотків на капітал тощо [1]. Розвиток категорій і понять реальних ринкових відносин не супроводжувався адекватною зміною базових юридичних понять та категорій.

Разом із тим, функціонуючу ринкову економіку неможливо уявити без чинних правил, що встановлені правовими актами. Економічні та соціальні закономірності не можуть бути відображені як правові принципи, хоча певною мірою враховуються у правових нормах. Важливо не тільки знати відповідну економічну або соціальну закономірність, а й те, яким чином вона буде впливати на юридичні властивості права у відповідній сфері та наскільки створена правова форма буде відповідати соціальному економічному змісту суспільних відносин.

Обмін товарами в економіці фактично є обміном різноманітних прав — прав розпорядження товаром, іншими майновими благами, що задовольняють потреби тих чи інших суб'єктів ринку. Щоб обмін відбувався без конфліктів, права повинні бути чітко визначені та закріплені. Для досягнення цієї мети формується договірне право, що допускає мірний обмін товарами, яке передбачає можливість передачі даного права третім особам. Але особливістю договірного права в сфері господарювання є те, що воно повинне забезпечити не тільки задоволення певних

приватних інтересів учасників ринкових відносин, а й стабільність і розвиток ринкових відносин з отриманням певного результату кожним суб'єктом ринку.

За визначенням О. А. Беляневич, основними цілями такого права є забезпечення захисту прав та законних інтересів добросовісної сторони в договірних відносинах, забезпечення реалізації різноманітних публічних інтересів у господарських договірних відносинах, забезпечення захисту слабшого контрагента від зловживання правом економічно сильнішими суб'єктами господарювання, органами влади та створення сприятливого правового режиму господарських договірних відносин [2].

У процесі цієї взаємодії певні конкуренти, які не бажають отримувати чесну перемогу, намагаються виключити або послабити конкуренцію завдяки угодам з конкурентами або впливати на умови обороту товару на ринку завдяки економічній міцності. Інші намагаються отримати переваги перед конкурентами, застосовуючи недобросовісні способи боротьби, тобто порушивши правила конкурентної боротьби, наприклад, ввівши споживачів в оману стосовно якості та ціни товару, що забезпечує перевагу в попиті на товар недобросовісного суб'єкта господарювання перед іншими продавцями.

При цьому добросовісні суб'єкти господарювання, внаслідок сумлінного виконання вимог чинного законодавства, можуть нести більші витрати у порівнянні із недобросовісними, які за рахунок цього отримують переваги.

Таким чином, йдеться про розмежування добросовісної і недобросовісної конкуренції та усунення обмежень її здійснення. Розмежування добросовісної і недобросовісної конкуренції передбачає визначення правил добросовісної конкуренції, порушення яких і створює недобросовісну конкуренцію, що підлягає забороні.

На перший план виходить властива конкуренції свобода, не як свобода здійснення будь-яких дій, формально не заборонених законом, а вільне застосування економічних і правових інструментів у межах закону, завдяки чому створюється певний суспільний господарський порядок для всіх суб'єктів ринку, який гарантує свободу руху товарів на ньому незалежно від волі будь-яких учасників ринкових відносин. Для забезпечення вільного руху товарів держава повинна створити правила руху (обміну) товарів, які будуть задовольняти інтереси всіх

учасників ринку, та забезпечити розвиток виробництва різних виробників, а відтак і економічної конкуренції, а також вжити заходів щодо усунення можливих перешкод у вільному русі товарів унаслідок неправомірних дій.

Це досягається встановленням правил здійснення господарської діяльності в певній сфері (господарського правового порядку), а також регулюванням відносин, які виникають унаслідок укладення відповідних договорів. При цьому, коли ми говоримо про регулювання відносин у процесі обміну товарів, ми маємо на увазі не сам факт обміну певними товарами, який досягається за допомогою конструкції договору, а про виникаючий зв'язок між учасниками правочину, який полягає не тільки у зобов'язанні здійснити певну дію чи передати товар, а й в наслідках такого правочину — економічних, які створюють юридичні факти більш високого порядку щодо обмеження, недопущення чи спотворення економічної конкуренції, та соціальних, що забезпечують дотримання прав споживачів.

Таким чином, завданням права в сфері економічної конкуренції і господарських відносин стає не просто визначення правових підстав для господарських відносин, а й забезпечення певних наслідків таких відносин щодо економічної конкуренції, тобто певного економічного результату в межах існуючого господарського правопорядку.

Наприклад, у європейському праві, відповідно до преамбули Договору про заснування Європейської Спільноти 1957 р., поставлено завдання гарантувати постійний розвиток та чесну конкуренцію. У ст. 3 наведеного договору створення системи, що забезпечує неспотворену конкуренцію, визначено як мета Європейської Спільноти.

Чесна конкуренція досягається насамперед тим, що всі учасники ринку знають та розуміють правила гри і їх добросовісно виконують.

У сучасних умовах ствердження про можливість наявності на ринку досконалої конкуренції є проблемним. Тому дії держави як регулятора суспільних відносин повинні бути спрямовані на забезпечення ефективних умов розвитку економіки в умовах недосконалої, монополістичної та олігополістичної конкуренції. Таким чином, загальним напрямом політики у сфері економічної конкуренції є рух від негативної ситуації монополізації ринку або інших спотворень економічної конкуренції

до стану, який найбільшим чином відповідає досконалій конкуренції.

Національна політика у сфері забезпечення конкуренції може бути визначена як комплекс правил, що встановлюються владою щодо угод між фірмами, які обмежують конкуренцію або зловживають домінуючим становищем (включаючи створення домінуючого становища шляхом об'єднання). Базовою метою конкурентної політики у більшості держав є ефективний розподіл ресурсів, наслідком якого є збільшення національного багатства [3]. Правила конкуренції повинні реалізовувати мету, яка встановлена державою.

Збільшення національного багатства забезпечується не захистом конкуренції, а розвитком економіки, що, в свою чергу, досягається розвитком підприємництва і виробництва за рахунок інвестицій та підвищення конкурентоспроможності економіки країни в цілому та її окремих галузей, які базуються на механізмі економічної конкуренції.

Законодавство про конкуренцію в широкому розумінні цього поняття повинне забезпечити рівнозначні умови для всіх суб'єктів ринкових відносин з врахуванням обмежень, які встановлюються з міркувань соціальної політики, безпеки здоров'я або навколишнього середовища, національної безпеки та т. ін. Це забезпечує виокремлення та перемогу найбільш ефективних суб'єктів господарювання, які є найбільш корисними для споживачів та суспільства в цілому.

Ця рівність у конкуренції досягається не декларуванням можливості вступу в ті чи інші відносини на принципах диспозитивності, а встановленням чіткої процедури здійснення певних дій в сфері господарювання, яка унеможливує отримання неправомірних переваг у конкуренції, попередження можливості недобросовісної поведінки.

М. О. Казачук вірно визначив поняття «обмеження свободи підприємницької діяльності (в розумінні суб'єктивного права) як звуження змісту (умов та засобів, що складають правомочності) та/або обсягу (кількісних показників правомочностей) права на підприємницьку діяльність, а також як правила, що визначає та окреслює зміст свободи підприємницької діяльності та/або її обсяг» [4]. Тобто свобода підприємницької діяльності має свій зміст, обсяг та порядок реалізації, що визначені правилами.

Розглядаючи правила економічної

конкуренції через призму її свободи, необхідно зазначити, що, за визначенням Д. Ролза, будь-яку свободу можливо пояснити за допомогою вказівок на три моменти: вільні діючі суб'єкти, обмеження від яких вони вільні, і те, що вони вільні робити або не робити [5].

Обмеження у сфері господарської діяльності, в тому числі стосовно економічної конкуренції, прямо встановлені нормативними документами та складають відповідні правила захисту економічної конкуренції. Спроможність здійснювати або не здійснювати ті чи інші дії в сфері господарювання існує не абстрактно, а в контексті взаємодії всіх учасників ринку, які створюють ринкові відносини або ринок відповідних товарів. Ринкові відносини передбачають наявність певних принципів, стандартів, правил, які регулюють такі відносини.

Кожний учасник ринку вправі вступати чи не вступати в такі відносини, що складає його особисту свободу. Але коли суб'єкт відносин вступає в господарські ринкові відносини, він вправі очікувати від інших учасників відсутність перешкод щодо вільного доступу на ринок, свободи економічної діяльності при дотриманні встановлених або визнаних правил здійснення господарської діяльності, вимагати припинення неправомірних дій в конкуренції та відшкодування збитків. Тільки в цьому випадку дотримання всіма учасниками ринку певних правил та єдиного розуміння сутності таких відносин вони є в дійсності вільними. Враховуючи різноманітність інтересів учасників ринкових відносин, такого не відбувається, тому для забезпечення нормального функціонування ринку держава встановлює правила, які є обов'язковими для всіх, хто вступає в такі відносини.

Наприклад, Закон України «Про здійснення державних закупівель» встановлює правові та економічні засади здійснення закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти, метою яких є створення конкурентного середовища у сфері державних закупівель, запобігання проявам корупції у цій сфері, розвиток добросовісної конкуренції.

У ст. 3 зазначеного Закону визначені принципи здійснення закупівель, зокрема добросовісна конкуренція серед учасників, максимальна економія та ефективність, відкритість та прозорість на всіх стадіях закупівель, недискримінація учасників, об'єктивна та неупереджена

оцінка пропозицій конкурсних торгів, запобігання корупційним діям і зловживанням.

Законом визначено процедури та механізми укладення договорів за державні кошти, які є обов'язковими. Дотримання вимог закону забезпечує отримання реального економічного результату — перемогу в конкуренції з іншими суб'єктами господарювання найбільш ефективного суб'єкта господарювання.

Аналізуючи необхідність та сутність таких заходів, можливо стверджувати, що фактично держава прямо або опосередковано виступає як конкурент щодо приватних осіб, які орієнтуються тільки на власні досить обмежені економічні ресурси. Коли приватні особи втрачають ринкові позиції, то вони стають банкрутами та усуваються з ринку. Державні структури спираються на державні ресурси, які, по-перше, є набагато більшими ніж приватні, по-друге, вони часто-густо не є результатом господарювання та ефективних економічних рішень, а отримані унаслідок перерозподілу результатів праці інших. Тому, за слушним визначенням К. Екштайна, державні структури завжди виступають на ринку «як недобросовісні конкуренти». Цим структурам завжди властивий елемент «направленості на монополізацію» [6].

Тому держава встановила правила використання державних ресурсів, які забезпечують існування конкуренції незалежно від волі, добросовісності чи недобросовісності державних структур як учасників ринку та ринкових відносин. Ці правила створюють економічну конкуренцію між суб'єктами господарювання, які реалізують відповідний товар, та попереджають можливість проявів недобросовісності з боку суб'єктів ринку, які придбавають товар за державний кошт.

Існують й інші сфери, особливості здійснення конкуренції в яких потребують існування відповідних правил, які створюють стандарти поведінки та вимоги до господарської діяльності. Прикладом є Порядок провадження торговельної діяльності та правила торговельного обслуговування на ринку споживчих товарів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 15.06.2006 р. № 833.

Порядок та правила визначають загальні умови провадження торговельної діяльності суб'єктами оптової торгівлі, роздрібною торгівлі, закладами ресторанного господарства, основні вимоги до тор-

говельної мережі, мережі закладів ресторанного господарства і торговельного обслуговування споживачів (покупців), які придбавають товари у суб'єктів господарювання.

Недотримання цього порядку призводить або до отримання неправомірних переваг одних суб'єктів господарювання над іншими, або порушення прав споживачів, що, з одного боку, є проявом недобросовісності, з іншого — спотворює функцію споживача як елемента механізму економічної конкуренції, який дає оцінку діяльності суб'єктів господарювання на ринку та усуває неефективних підприємців.

Завданням правового регулювання є створення «технічних стандартів», вимог до суб'єктів господарювання, виконання яких забезпечить високий рівень та результат господарської діяльності з точки зору забезпечення господарського правового порядку, при якому створюються та перерозподіляються певні економічні ресурси, здійснюється захист прав споживачів, захист екології та інше. Суб'єкти господарювання повинні конкурувати між собою з обов'язковим дотриманням таких правових норм.

Пояснити це можливо на прикладі міжнародної торгівлі. Відповідно до Угоди про технічні бар'єри в зоні вільної торгівлі від 20.06.2000 р., що затверджена із застереженням постановою КМ України від 31.05.2006 р. № 783, встановлено поняття «технічні бар'єри в торгівлі», якими є відмінності вимог національних і міждержавних технічних регламентів, стандартів або процедур підтвердження відповідності і прийнятих у міжнародній практиці технічних регламентів і стандартів або процедур підтвердження відповідності, що мають більш обмежувальну дію, ніж це необхідно для досягнення встановлених національними законодавствами держав—учасниць цієї Угоди цілей розроблення технічних регламентів і стандартів, і що призводять у зв'язку із цим до зайвих перешкод у міжнародній торгівлі та в реалізації товарів на вітчизняному ринку.

Таким чином, відмінність у технічних регламентах і стандартах створює перешкоди у торгівлі, а стосовно економічної конкуренції — перешкоди у конкуренції між суб'єктами ринку завдяки створенню різних вимог і можливостей суб'єктів господарювання щодо реалізації товару та, таким чином, ринкових переваг.

У процесі господарської діяльності всі

суб'єкти господарювання повинні утримуватися від дій, які заборонені, та дотримуватися правил (приписів нормативних документів), які встановлені для певного виду господарської діяльності, що забезпечує їх «технічну» рівність (рівність умов) між собою у здійсненні господарської підприємницької діяльності. Отримувати переваги у конкурентній боротьбі суб'єкти господарювання повинні завдяки власним рішенням, які призводять до більшої їх ефективності у порівнянні із конкурентами та більшої привабливості для споживачів. Будь-яке відступлення від приписів нормативних документів щодо вимог до здійснення господарської діяльності у певній сфері може призводити до отримання неправомірних переваг такого суб'єкта господарювання відносно інших, які дотримуються встановлених приписів та не порушують заборони, та спотворення економічної конкуренції.

Розглядаючи правила конкуренції як правову категорію, її необхідно розглядати не як просту сукупність правових норм, а як складну систему, яка складається із комплексу компонентів, що

знаходяться у взаємозв'язку між собою та здійснюють вплив на весь господарський правовий порядок, який в умовах ринкової економіки передбачає існування, розвиток та захист економічної конкуренції, як системоутворюючий принцип формування господарської системи.

Правила економічної конкуренції як правова категорія це комплекс компонентів, що включає, по-перше, правові принципи, котрі забезпечують економічну конкуренцію, по-друге, правові приписи та заборони, які мають як нормативний, так і ненормативний характер (дотримання торгових та інших чесних звичаїв у підприємницької діяльності), по-третє, дії органів влади та управління, суб'єктів господарювання, що безпосередньо реалізують правові принципи та приписи у сфері господарювання, які знаходяться у взаємозв'язку між собою та здійснюють вплив на весь господарський правовий порядок, який в умовах ринкової економіки передбачає існування, розвиток та захист економічної конкуренції, як системоутворюючий принцип, механізм формування та функціонування господарської системи.

ПРИМІТКИ

1. Кныш М. И. Конкурентные стратегии : учеб. пособ. / М. И. Кныш. — СПб., 2000. — С. 10.
2. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : монографія / О. А. Беляневич. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — С. 110.
3. Hoekman B. Dumping, Antidumping and Antitrust / B. Hoekman, P. Mavroidis // Journal of World Trade, 1996. — Vol. 30. 1. — P. 28.
4. Козачук М. О. Свобода підприємницької діяльності та її обмеження в законодавстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 / Козачук Микита Олександрович. — К., 2011. — С. 3.
5. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. — Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. — С. 182.
6. Экштайн К. Основные права и свободы по Российской Конституции и Европейской конвенции / К. Экштайн. — М. : NOTA BENE, 2004. — С. 340.

Безух Александр. Правила экономической конкуренции.

В статье исследуется понятие «правила экономической конкуренции» и его содержание при осуществлении хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: экономическая конкуренция, правила экономической конкуренции, регулирование хозяйственных отношений.

Bezuh Oleksander. Rules of the economic competition.

In article the concept of «the rule of the economic competition» and its content is investigated at implementation of economic activity.

Key words: economic competition, rules of the economic competition, regulation of the economic relations.

УДК 346.51

Володимир Король,

кандидат юридичних наук,

завідувач відділу міжнародного приватного права та порівняльного правознавства
НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРОГНОЗУВАННЯ ЯК ПРАВОВОЇ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Статтю присвячено загальним аспектам законодавчого забезпечення в Україні та Росії державного прогнозування як правової форми здійснення регулювання економіки, а також особливостям його модернізації.

Ключові слова: регіональні зовнішньоекономічні стратегії, державне прогнозування, Україна та Росія, модернізація законодавства.

У сучасних умовах перманентної нестабільності формування зовнішньоекономічних регіональних стратегій України на пріоритетних європейському і євразійському напрямках та визначення адекватного їх цілям належного правового забезпечення є контрпродуктивним без застосування сучасного міждисциплінарного прогностичного інструментарію як на державному рівні, так і на рівні суб'єктів господарювання.

У контексті динамічних трансформацій глобального та регіональних економічних правопорядків надзвичайної актуальності набувають зовнішньоекономічне та галузеве господарсько-правове прогнозування. В цілому, як слушно наголошує Д. А. Керімов, «правова дійсність породжує не одну, а множину можливостей для її розвитку. В таких умовах прогнозування має не тільки виявити «спектр можливостей» та ймовірність їх перетворення в дійсність, а й обрати саме ту можливість, реалізація якої виявиться найбільш дієвою з точки зору соціальної ефективності майбутнього правового регулювання суспільних відносин. Цінність правового прогнозування полягає в однозначній відповіді на питання, яку з правових можливостей слід вибрати для перетворення у дійсність правового життя» [1].

Враховуючи процеси як конвергенції, так і дивергенції у сферах законодавчого

забезпечення зовнішньоекономічних стратегій в Україні та країнах Митного союзу і Єдиного економічного простору, створених у рамках міжнародної організації ЄврАзЕС, можна визначити мету статті, якою є розкриття загальних засад законодавства нашої держави та лідера євразійського інтеграційного проекту — Росії у сфері державного прогнозування, а також основних підходів до його модернізації, що, ймовірно, може бути здійснено в обох країнах у 2013 р.

Оскільки фундаментальні дослідження у галузі господарського права в Україні як теоретико-методологічних, так і прикладних аспектів прогнозування відсутні, розкриття концептуальних засад модернізації законодавства України та Росії у сфері державного прогнозування як правової форми регулювання економіки, що слід розглядати як обов'язкову передумову формування та успішної реалізації зовнішньоекономічних регіональних стратегій держави і суб'єктів приватного права, здійснюється вперше та започатковує перспективний напрям наукових розробок.

Для досягнення поставленої мети доцільним убачається звернення до чинних нормативно-правових актів двох держав у сфері державного прогнозування, внесених на розгляд їх парламентів відповідних проектів законів, результатів наукових розробок вітчизняних та

російських вчених, зокрема Д. А. Керімова, В. С. Щербини, О. М. Вінник, Д. В. Задихайла.

Виходячи з того, що державне регулювання економіки здійснюється в рамках системи правових форм, яка структурно складається з декількох підсистем, зазначимо, що В. С. Щербина слушно виділяє такі чотири форми: державне прогнозування та розробка програм соціального і економічного розвитку, управління, державний нагляд (контроль) та нормативне регулювання [2]. У свою чергу, О. М. Вінник виділяє такі правові форми державного регулювання у сфері інвестиційних відносин: нормативне регулювання, поточне управління сферою інвестування, контроль, програмування та прогнозування [3]. Таким чином, у цілому, як зазначає Д. В. Задихайло, «більшість вчених господарників серед правових форм здійснення державного регулювання економіки відокремлюють державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України як один із основних напрямів економічної політики держави та форму державного управління економікою» [4].

Органічний зв'язок державного (публічного) та приватноправового рівнів у сфері прогнозування проявляється у низці аспектів, зокрема у тому, що показники прогнозних документів вважаються орієнтиром для розробки суб'єктами господарювання власних прогнозів та стратегій.

Господарський кодекс України містить бланкетну норму, закріплену в ст. 11, де передбачено, що принципи державного прогнозування, система прогнозних документів, вимоги до їх змісту, а також загальний порядок розроблення, затвердження та виконання визначаються Верховною Радою України окремим законом. Дійсно, принципи державного прогнозування, а саме — цілісності, об'єктивності, науковості, гласності, самостійності, рівності, дотримання загальнодержавних інтересів закріплено у ст. 2 Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03.2000 р. № 1602-III. Цей закон знаходиться у системному зв'язку з низкою нормативно-правових актів — зокрема законів України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і

техніки», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», та підзаконних актів, насамперед, постанов Кабінету Міністрів України. При цьому саме до компетенції Уряду України, яким було прийнято постанову «Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проекту державного бюджету» № 621 від 26.04.2003 р., віднесено визначення структури прогнозних документів, строків та порядку їх розробки відповідними виконавцями.

Виходячи із затвердженого порядку розробки зазначених документів привертає увагу, що обов'язковим розділом структури прогнозів соціально-економічного розвитку України як на середньостроковий, так і короткостроковий період є «зовнішньоекономічне середовище». В рамках середньострокового прогнозу передбачається обов'язкове дослідження прогнозу розвитку країн світу, що вбачається недостатнім та потребує доповнення прогнозами трансформацій глобального та регіональних економічних правопорядків.

Розглядаючи зазначені процеси як зовнішні фактори, що визначатимуть можливості та обмеження для держави створювати достатньо сприятливий правовий режим для забезпечення інтересів українських суб'єктів господарювання як на зовнішніх, так і на внутрішньому ринках, та здійснюючи розширювальне тлумачення «зовнішньоекономічного середовища», зазначимо, що до його структури слід включати також правові процеси та явища усіх рівнів, які можуть виступати відносно самостійними або органічно пов'язаними об'єктами юридичного прогнозування. Такі об'єкти мають репрезентувати усі рівні, зокрема глобальний (багатосторонні угоди СОТ), міжрегіональний і трансрегіональний (угоди про економічне партнерство та про преференційну торгівлю), регіональний і субрегіональний (первинне і вторинне законодавство ЄС, договірно-правова база Митного союзу і Єдиного економічного простору, міжнародні договори країн АСЕАН в субрегіоні Південно-Східної Азії, угоди про зони вільної торгівлі та митні союзи), а також національний (зовнішньоекономічне законодавство країн, насамперед, нових центрів сили — Китаю, Індії, економічна

політика яких здійснює вплив на глобальні і регіональні процеси).

Кабінетом Міністрів України як суб'єктом законодавчої ініціативи до Верховної Ради України внесено проект Закону України «Про державне стратегічне планування», невід'ємною складовою якого визначається державне прогнозування як функція державного управління з науково обґрунтованого передбачення напрямів розвитку країни, окремих видів економічної діяльності та адміністративно-територіальних одиниць з урахуванням сценарних умов розвитку на прогнозний період [5].

Оскільки відповідно до ст. 19 проекту вищезгаданого Закону України суб'єкти господарювання визнані учасниками державного стратегічного планування, вони матимуть право брати участь у розробленні документів державного стратегічного планування, зокрема інвестиційних програм, національних і регіональних інвестиційних проектів та їх виконанні, а в межах державно-приватного партнерства подаватимуть інформацію про прогнози та плани розвитку їх діяльності.

При цьому відповідно до принципу гласності та прозорості інформація про цілі, пріоритети та показники таких документів використовується суб'єктами господарювання для планування своєї діяльності, принцип рівності полягає в дотриманні прав та врахуванні інтересів, у тому числі суб'єктів господарювання незалежно від форми власності, а принцип партнерства передбачає тісну співпрацю між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання в процесі виконання документів державного стратегічного планування, проведення моніторингу та оцінки виконання визначених завдань.

Методологічно обґрунтованою, а тому такою, що заслуговує на підтримку, є норма, закріплена у п. 2 ст. 6 проекту Закону України, де визначається співвідношення та визнається пріоритет документів державного стратегічного планування на довгострокову перспективу, зокрема Стратегії розвитку України, над документами, розрахованими на середньо- та короткострокову перспективу.

Прийняття Закону про стратегічне планування матиме низку наслідків, насамперед, у частині втрати чинності Закону України «Про державне прогнозу-

вання та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», внесення змін, у тому числі до Господарського кодексу України.

Виходячи з того, що документи державного стратегічного планування — прогнози, стратегії, програми, плани — повинні відповідати міжнародним договорам України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, прийняті державою міжнародно-правові зобов'язання слід розглядати як певні константи, які визначатимуть можливості та обмеження для формування та реалізації регіональних зовнішньоекономічних стратегій держави в інтересах суб'єктів господарювання.

У Росії основним актом у сфері стратегічного прогнозування з 1995 р. є Закон РФ «Про державне прогнозування та програми соціально-економічного розвитку Росії», який втрачатиме чинність із набранням чинності Законом РФ «Про стратегічне планування», проект якого у жовтні 2012 року було внесено до Державної Думи Росії [6].

Як зазначено у пояснювальній записці до проекту цього Федерального закону, основною ідеєю є створення правової основи для розробки, побудови та функціонування комплексної системи державного стратегічного планування соціально-економічного розвитку Росії. У свою чергу, цілями створення цієї системи є: визначення оптимальної траєкторії переходу від поточного стану соціально-економічного розвитку до бажаного, концентрація різноякісних ресурсів для досягнення запланованих цілей, консолідація зусиль усіх суб'єктів економіки — держави, корпорацій, структур громадянського суспільства для досягнення цілей соціально-економічного розвитку [7].

Таким чином, предмет правового регулювання майбутнього закону Росії є значно ширшим, оскільки включатиме суспільні відносини у таких сферах, як прогнозування, програмно-цільове планування та стратегічний контроль соціально-економічного розвитку країни, які формують цілісну систему державного стратегічного планування. При цьому, виходячи з офіційного автентичного тлумачення, під прогнозуванням слід розуміти діяльність з розробки науково обґрунтованих уявлень про напрями та результати соціально-економічного розвитку РФ та її суб'єктів, визначення його

параметрів, досягнення яких забезпечить досягнення цілей такого розвитку та пріоритетів соціально-економічної політики.

Незважаючи на те, що в проекті Закону України «Про державне стратегічне планування» безпосередньо не визначено структуру системи такого планування, її можна визначити за аналогією з ідентичними концептуальними підходами російських правознавців, які попередньо закріплено в ст. 6 проекту Закону Росії, внаслідок чого зазначена система включає в себе, по-перше, законодавчо визначене певне коло суб'єктів, по-друге, документи державного стратегічного планування.

В основу процесу розробки документів державного стратегічного планування, за законодавством Росії, буде покладено прогноз науково-технічного розвитку на довгостроковий період, який розробляється кожні шість років на період дванадцять і більше років.

У свою чергу, з урахуванням зазначеного прогнозу здійснюватиметься розробка прогнозу соціально-економічного розвитку на довгостроковий період також кожні шість років на період дванадцять і більше років. Акцентуючи увагу на методологічному аспекті, зазначимо, що такий прогноз розроблятиметься на варіативній основі, міститиме, зокрема, визначення варіантів зовнішніх умов розвитку Росії у довгостроковій перспективі, показники варіантів прогнозу на довгостроковий період та інших варіантів, які враховують зміни як внутрішніх, так і зовнішніх умов розвитку.

Наступним етапом є розробка важливого документа — Концепції довгострокового розвитку, яка розробляється з урахуванням прогнозу НТР, на основі прогнозу соціально-економічного розвитку, а також послання Президента РФ Федеральним Зборам РФ, інших актів Президента та Уряду РФ, в яких визначаються цілі та основні напрями державної політики.

У рамках реалізації Концепції довгострокового розвитку Росії заслуговує на увагу документ, який визначає пріоритети соціально-економічного розвитку РФ на середньостроковий період, яким є Основні напрями діяльності Уряду Російської Федерації до 2018 р., які затверджені 31.01.2013 р. Крім того, на середньострокову перспективу розраховано

прогноз соціально-економічного розвитку РФ, який розробляється з урахуванням основних напрямів податкової, бюджетної та митно-тарифної політики.

Одним із позитивних концептуальних підходів проекту Закону Росії, який є відсутнім у проекті Закону України, є визначення підсистеми галузевих документів стратегічного планування на довгостроковий період, яка включає в себе, зокрема, доктрини, концепції та стратегії.

Виходячи з викладеного вище, можна зробити такі **висновки**.

Невід'ємним елементом у системі правових форм здійснення державного регулювання економіки поряд із управлінням, державним контролем та нормативним регулюванням є державне прогнозування, причому показники відповідних документів вважаються орієнтиром для розробки суб'єктами господарювання власних прогнозів та стратегій.

Законодавчо передбачене в Україні обов'язкове здійснення на середньостроковий період прогнозу розвитку країн світу є недостатнім та потребує доповнення прогнозами трансформацій глобального та регіональних економічних правопорядків у частині, насамперед, найбільш актуальних на сучасному етапі регіональних інтеграційних процесів через укладення угод про зони вільної торгівлі та митні союзи, в рамках яких здійснюється реалізація регіональних зовнішньоекономічних стратегій держав.

В Україні та Росії у 2013 р. ймовірно буде здійснено модернізацію законодавства у сфері державного прогнозування, під яким слід розуміти функцію державного управління з науково обґрунтованого передбачення напрямів розвитку країни, окремих видів економічної діяльності та адміністративно-територіальних одиниць з урахуванням сценарних умов розвитку на прогнозний період, та яке виступатиме як один із невід'ємних компонентів стратегічного планування.

При формуванні на сучасному етапі регіональної зовнішньоекономічної стратегії України на євразійському напрямі та визначенні правового інструментарію, необхідного для її реалізації, необхідним є здійснення системного аналізу, а також пошукового і нормативного прогнозування, виходячи з положень наступ-

них взаємозв'язаних ключових документів у сфері державного стратегічного планування Росії на федеральному рівні: Послання Президента Росії до Федеральних Зборів Росії, науково-технологічного прогнозу до 2030 року, довгострокового прогнозу соціально-економічного розвитку, Концепції довгострокового розвитку Росії до 2020 р., Довгострокової бюджетної стратегії, Стратегії національної безпеки до 2020 р., Основних напрямів діяльності Уряду до 2018 р.

З метою здійснення більш глибоких наукових досліджень прогностичного ха-

рактеру, що вимагає розкриття не тільки загальних засад законодавчого забезпечення державного прогнозування як правової форми регулювання економіки, а й особливостей в окремих ключових сферах, однією з яких є регуляторна політика у сфері господарської діяльності, у подальшому актуальним убачається дослідження такого важливого інституту права не тільки в Україні та Росії, а й у ЄС як оцінка регуляторного впливу (*Impact Assessment*), який також передбачає реалізацію прогностичної функції у сфері правотворчої діяльності.

ПРИМІТКИ

1. Керимов Д. А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. — 4-е изд. / Д. А. Керимов. — М. : Изд-во СГУ, 2008. — С. 284.
2. Суб'єкти господарського права : монографія / В. С. Щербина. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 199.
3. Вінник О. М. Інвестиційне право : навч. посіб. — 2-ге вид., перероб. та допов. / О. М. Вінник. — К. : Правова єдність, 2009. — С. 71.
4. Задихайло Д. В. Господарсько-правове забезпечення економічної політики держави : монографія / Д. В. Задихайло. — Х. : Юрайт, 2012. — С. 216.
5. Проект Закону України «Про стратегічне планування» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=9407&skl=7.
6. Проект Закона РФ «О стратегическом планировании» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.economy.gov.ru/minec/about/structure/depino/doc20121003_05.
7. Пояснительная записка к Проекту Закона РФ «О стратегическом планировании» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/\(ViewDoc\)?OpenAgent&work/dz](http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/(ViewDoc)?OpenAgent&work/dz).

Король Владимир. Общие начала прогнозирования как правовой формы государственного регулирования экономики в Украине и России: сравнительно-правовой анализ.

Статья посвящена общим аспектам законодательного обеспечения в Украине и России государственного прогнозирования как правовой формы осуществления регулирования экономики, а также особенностям его модернизации.

Ключевые слова: региональные внешнеэкономические стратегии, государственное прогнозирование, Украина и Россия, модернизация законодательства.

Korol Volodymyr. General aspects of the forecast as a legal form of the state regulation of economy in Ukraine and Russia: a comparative legal analysis.

The article is devoted to the general aspects of the state forecast as a legal form of the regulation of economy in Ukraine and Russia legislative providing as well as peculiarities of its modernization.

Key words: regional foreign economic strategies, state forecast, Ukraine and Russia, modernization of legislation.

УДК 349.227

Олена Кисельова,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету

Анастасія Семенова,

студентка III курсу юридичного факультету Сумського державного університету

НЕДІЙСНІСТЬ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ

У статті досліджуються підстави та порядок визнання трудових договорів недійсними. З'ясовуються правові наслідки визнання трудових договорів недійсними. Запропоновано на законодавчому рівні закріпити поняття, підстави та наслідки визнання трудових договорів недійсними.

Ключові слова: трудовий договір, недійсність трудового договору, реституція, припинення трудових відносин.

Недійсність трудового договору є одним із актуальних та не вирішених на сьогоднішній день питань українського законодавства. У судовій практиці нерідко можна зустріти справи, пов'язані з визнанням трудових договорів недійсними. Проте Кодекс законів про працю не містить такого поняття і його застосування на даний момент потребує врегулювання.

Проблемам правового регулювання недійсності трудових договорів приділяли увагу такі науковці, як В. І. Мамай, С. В. Венедіктов, Л. А. Сироватська, Н. А. Бріліантова, В. В. Архипов та інші.

У статті здійснено аналіз правових підходів до поняття та підстав недійсності трудових договорів. У результаті дослідження зроблено спробу визначити доцільність введення у трудовому законодавстві поняття недійсності трудового договору. Для нашого дослідження важливим є також визначення підстав та наслідків визнання трудового договору недійсним.

Поняття недійсності ми можемо зустріти у Цивільному кодексі України. Саме Цивільним кодексом детально визначено підстави визнання правочину недійсним та наслідки його недійсності.

Відповідно до ст. 215 Цивільного кодексу України можна виокремити підстави недійсності правочину.

1. Зміст правочину суперечить ЦКУ, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави та суспільства, його моральним засадам.

2. Особа, яка вчинила правочин, не має необхідного обсягу цивільної дієздатності.

3. Волевиявлення учасника правочину не було вільним і не відповідало його внутрішній волі.

4. Правочин не спрямований на реальне настання наслідків, що обумовлені ним.

5. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), суперечить правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Цивільне законодавство поділяє недійсні правочини на нікчемні (недійсність яких встановлена законом) та оспорювані (недійсність яких безпосередньо не встановлена законом, але їх дійсність може заперечуватись на підставах, встановлених законом).

Що ж до наслідків, то відповідно до ст. 216 Цивільного кодексу України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, — відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування [1].

Як уже зазначалося, у трудовому законодавстві поняття недійсності трудового договору, що також є правочином, відсутнє. І як показує судова практика, суди часто відмовляють у визнанні трудового договору недійсним, посиляючись саме на це. Але в деяких випадках визнання трудових договорів недійсними окремими судами все-таки має місце, шляхом застосу-

вання аналогії закону. Судді визнають трудові договори недійсними на підставі положень Цивільного кодексу.

Як приклад можна навести судову справу № 22п-1701/2008, що розглядалася Апеляційним судом Чернігівської області. Перший заступник прокурора м. Чернігова звернувся до суду з позовом, вказуючи на те, що між роботодавцем та працівником було укладено трудовий договір, зареєстрований в Чернігівському міському центрі зайнятості. Роботодавець звернувся до Чернігівської міської виконавчої дирекції Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності за відшкодуванням витрат, пов'язаних з нарахуванням допомоги за вагітністю та пологах найманому працівнику в сумі 35572 грн. Однак проведеною перевіркою було встановлено, що їхній трудовий договір був укладений з порушенням чинного законодавства, без наміру виконувати передбачені в ньому обов'язки, а саме: не вказано останнє місце роботи найманого працівника; не визначено докладні характеристики роботи; вимоги до рівня виконання робіт, їх обсягів, якості, норм та строків виконання робіт; невірно вказаний час виконання робіт, що суперечить трудовому законодавству. А тому просив визнати недійсним цей трудовий договір, з посиланням на статті 203, 215 ЦК України.

Деснянським районним судом м. Чернігова було визнано трудовий договір фіктивним, а отже, відповідно до статей 203 та 234 Цивільного кодексу України — недійсним. Проте, при розгляді справи в апеляційному суді було спростовано фіктивність цього трудового договору. Крім того, у рішенні у цій справі зазначалося, що відповідно до ст. 1 Цивільного кодексу, цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. До майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом. Тобто, на думку апеляційного суду, застосування норм цивільного права у даному випадку було помилковим [2].

Отже, якщо брати до уваги висновок Чернігівського апеляційного суду, то можна сказати, що застосовувати понят-

тя недійсності трудового договору, посилаючись на цивільне законодавство, не можна. Хоча деякі науковці схильні до того, щоб посилалися на Цивільне право при вирішенні справ про фіктивність трудового договору.

Якщо переглянути судову практику, то ми побачимо, що на сьогоднішній день існує потреба у введенні поняття недійсності трудового договору безпосередньо у трудовому законодавстві.

Кодекс законів про працю містить лише положення про те, що умови договорів про працю, які погіршують становище працівників порівняно з законодавством України про працю, є недійсними. Але про недійсність самого трудового договору у повному обсязі нічого не вказано.

У трудовому праві виникають випадки не тільки фіктивності трудових договорів, а й укладення трудового договору належною стороною чи відсутності волевиявлення сторони під час укладення договору.

С. В. Венедіктов висловлює думку про те, що «положення сучасного КЗпП фактично «справляються» з випадками, коли трудові правовідносини мають бути припинені у зв'язку з недотриманням стороною (сторонами) положень діючого законодавства під час укладення трудових договорів» [3]. Також він наводить як приклад п. 2 ст. 40 КЗпП та п. 7 ст. 36 КЗпП. Проте ці пункти статей визначають підстави розірвання трудового договору. Отже, можна сказати, що на даному етапі за необхідності визнання трудового договору недійсним можна розраховувати лише на його розірвання.

В. І. Мамай запропонував навіть свою класифікацію підстав визнання трудового договору недійсним. Вона ґрунтується на положеннях Цивільного кодексу України і виглядає так.

1. Укладення трудового договору з належною (уповноваженою) стороною.
2. Недотримання істотних умов трудового договору.
3. Недотримання вимог щодо форми трудового договору.
4. Укладення трудового договору без наміру виконувати обумовлені в ньому обов'язки.
5. Порушення принципу вільного волевиявлення сторін у договорі [4].

Як ми бачимо, В. І. Мамай провів аналогію з цивільним законодавством і адаптував його положення до трудового законодавства. А також він виключив з цього

списку положення про вчинення правочину батьками, якщо це суперечить правам та інтересам дітей, адже працівник укладає трудовий договір особисто, і якщо це навіть дитина, то необхідна тільки згода батьків. Дослідник приділив увагу дотриманню форми договору і обґрунтував свою думку тим, що письмовий трудовий договір якнайкраще гарантує права та інтереси сторін. Крім того, ст. 24 КЗпП встановлено обмежений перелік осіб, з якими укладення трудового договору в письмовій формі є обов'язковим [5].

Важче визначитися із наслідками недійсності трудового договору. Адже застосування аналогії з цивільним законодавством практично неможливе, бо трудові правовідносини мають іншу правову природу, аніж цивільно-правові. Наслідком недійсності правочину у цивільному праві є реституція. Тобто відновлюється попередній стан речей, шляхом повернення кожної зі сторін другій стороні усього, що вона отримала на виконання цього правочину. Також у Цивільному кодексі зазначається, що замість повернення одержаного, якщо воно полягало у наданні послуг чи виконанні робіт, відшкодовується вартість того, що одержано. Проте тут мається на увазі договір підряду чи договір про надання послуг, які, незважаючи на певну схожість, все-таки відрізняються від трудового договору.

Як зазначає Ю. Ільїн, застосування двосторонньої реституції до існуючих трудових договорів не може мати місця, бо, по-перше, зазначену працю не можна повернути; по-друге, таку працю не можна й не оплатити, інакше — зазначене буде суперечити конституційному принципу оплати праці [6].

Проте, як уже зазначалося, посилаючись на положення Цивільного кодексу працю приблизно виміряти можна. Фактично, ціною праці працівника є його заробітна платня. І якщо застосовувати тут наслідки недійсності правочину, то виходить, що працівник зобов'язаний повернути отриману заробітну платню, а роботодавець зобов'язаний відшкодувати працю працівника в грошовому еквіваленті. Тобто відбувається та сама оплата праці і з'являється замкнуте коло.

Саме тому перед введенням поняття недійсності трудового договору до трудового законодавства необхідно визначитися із її наслідками.

Існують протилежні випадки. Особа може виконувати свої трудові обов'язки,

а може не виконувати їх та отримувати заробітну платню. Тому фактичне виконання своїх трудових обов'язків працівником має бути однією з умов визначення наслідків недійсності трудового договору.

Слід зазначити, що у проекті нового Трудового кодексу фігурує поняття недійсності трудового договору. Також у ньому наведено підстави визнання договору недійсним, які можна умовно розділити на відомі нам з цивільного права види недійсних правочинів. Трудовий договір може бути визнано недійсним, а саме — нікчемним правочином, якщо його укладено з недієздатною особою або якщо порушено умови укладання договору з неповнолітніми, а також в інших випадках, передбачених законодавством. Передбачено також підстави визнання договору недійсним, а саме, оспорюваним правочином. Це укладення трудового договору під впливом омани, погрози, примусу або без наміру створити юридичні наслідки (удаваний трудовий договір) та в інших випадках, встановлених законодавством [7].

Головне, що у проекті Трудового кодексу України визначено наслідки визнання трудового договору недійсним. Там вказано, що «недійсність трудового договору в цілому може бути підставою для припинення трудових відносин відповідно до статті 115 цього Кодексу, якщо неможливо усунути умови, що спричинили недійсність трудового договору, та продовжити трудові відносини згідно з вимогами закону» [8]. Вищезгаданою ст. 115 проекту Трудового кодексу регулюється припинення трудових відносин у разі порушення правил прийняття на роботу.

Також у цьому проекті вказано, що недійсність трудового договору або окремих його умов не тягне за собою обов'язок працівника повернути роботодавцеві отримані ним заробітну плату, інші матеріальні блага.

Отже, фактично наслідком буде припинення трудових відносин, без реституції. Проте існують випадки, коли працівник фактично не виконує трудових обов'язків, але зарплату від роботодавця отримує (фіктивні трудові договори). В такому випадку доречно б було повернути виплачені гроші.

М. Бойко зазначає, що це питання, відповідно до чинного законодавства, слід вирішувати наступним чином: «Такий трудовий договір у судовому порядку має бути визнано недійсним у повному

обсязі, а винні особи мають бути притягнуті до кримінальної відповідальності відповідно до статті 191 Кримінального кодексу України за привласнення, розтрату або заволодіння чужим майном через зловживання службовою особою службовим становищем» [9].

Таким чином, ми бачимо, що справи про недійсність фіктивних трудових договорів можна вирішувати навіть відповідно до чинного цивільного законодавства. Але відсутність такого поняття у трудовому законодавстві породжує суперечки між судами різних інстанцій.

Слід також зазначити, що трудові відносини не обмежуються виконанням трудових обов'язків працівником та виплатою йому заробітної плати роботодавцем. У трудовому праві також існує таке поняття, як трудовий стаж. Відомо, що правочин визнається недійсним з моменту його вчинення. Тому слід вважати, що працівник фактично не працював, а також визнати запис у трудовій книжці недійсним. Якщо взяти за приклад фіктивний трудовий договір, то недійсність записів у трудовій книжці є виправданою, адже фактично працівник не виконував своїх трудових обов'язків. Слід зазначити, що в деяких випадках особи і укладають фіктивні трудові договори для нарахування трудового стажу. Проте в іншому випадку, наприклад, при укладенні трудового договору з неналежною стороною, яка натомість сумлінно виконувала свої трудові обов'язки, виникають питання. З одного боку, трудовий договір є недійсним, а отже, і записи треба визнавати недійсними. А з іншого — якщо особа виконувала свої трудові обов'язки протягом певного періоду, то вона заслуговує на нарахування відповідного трудового стажу, тим паче, що період часу, який вона витратила на цю роботу, повернути неможливо.

Отже, якщо працівник виконував свої трудові обов'язки, проте з певних законних підстав його трудовий договір з роботодавцем визнано недійсним, то наслідками недійсності трудового договору для нього мають бути розірвання трудового договору із залишенням трудового стажу. Але процедуру залишення трудового стажу після визнання трудового договору недійсним також треба врегулювати. А для працівника, що не виконував своїх трудових обов'язків (фіктивний договір), мають бути визначені такі наслідки, як розірвання трудового договору, повернення

ним сум отриманої заробітної плати роботодавцеві та визнання записів у трудовій книжці недійсними із позбавленням його нарахуваного трудового стажу.

Дане питання про недійсність трудового договору є актуальним не лише для нашого законодавства, а й для законодавства Російської Федерації. Л. А. Сироватська має свою думку щодо визнання недійсними договорів з неналежною стороною у певних випадках: «Доцільно визнавати недійсними з моменту укладання трудові договори, укладені з метою отримання оплати за працю (або яких-небудь інших пільг), не виконуючи його. Разом з тим, не може бути визнаний недійсним договір, укладений з порушеннями діючого законодавства, коли факт трудової діяльності не викликає сумнівів. Наприклад, заборонений прийом на роботу, пов'язану з грошовими чи матеріальними цінностями, осіб, які мають судимість за розтрату, розкрадання. Якщо за таких обставин трудовий договір був укладений (крім випадків, коли особа приховала цей факт чи надала фіктивні документи), він повинен бути розірваний, але не визнаний недійсним» [10].

Також такі російські вчені, як Н. А. Бріліантова та В. В. Архіпов доводять необхідність введення такого поняття, як недійсність трудового договору, у російському законодавстві. Говорячи про нікчемні та оспорювані правочини вони зазначають таке: «На жаль, ці положення конкретизовані лише в цивільному законодавстві, а в ТК РФ та інших актах, що регламентують трудові відносини, аналогічні норми відсутні. І якщо в даному випадку не використовувати аналогію закону (якої також, як вже раніше зазначалося, не існує в трудовому праві, хоча в інших галузях права вона є), то виникає правовий вакуум, який не дозволяє знайти вихід із розглянутих вище ситуацій» [11].

Дані науковці також пропонують доповнити трудове законодавство реституцією, яка б мала свої особливості, порівняно з реституцією у цивільному праві, адже першочерговим завданням є захист працівника і у більшості випадків для нього мають наставати позитивні наслідки.

Отже, як ми бачимо, проблема недійсності трудових договорів залишається невирішеною також і в російському законодавстві, і також активно досліджується вченими.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що трудове законодавство однозначно потребує введення поняття недійсності трудового договору, оскільки застосування норм цивільного права є практично неможливим, з огляду на те, що трудові та цивільно-правові відносини мають принципово різний характер. При внесенні цього поняття до законодавства України необхідно визначити підстави для визнання договору не-

дійсним, що не є проблемою, адже деякі науковці вносять свої пропозиції щодо цього і можна спиратися на їхню думку. Також важливе значення має чітке визначення наслідків недійсності трудового договору. І, на нашу думку, основним критерієм при визначенні наслідків недійсності трудового договору має бути наявність фактичного виконання працівником своїх трудових обов'язків.

ПРИМІТКИ

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-15 // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40—44.

2. Рішення Апеляційного суду Чернігівської області від 12.12.2008 р. Справа № 22ц-1701/2008 // Єдиний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.reyestr.court.gov.ua.

3. Венедіктов С. В. Щодо можливості існування недійсності договору в трудових правовідносинах / С. В. Венедіктов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». — 2011. — № 9. — С. 118—121.

4. Мамай В. І. Недійсність трудового договору: теоретичний та практичний аспекти / В. І. Мамай // Юриспруденція: теорія і практика. — 2010. — № 12. — С. 38—44.

5. Там само. — С. 41.

6. Ильин Ю. Ф. Недействительность трудового договора по советскому праву : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. / Ю. Ф. Ильин. — Воронеж, 1971. — С. 6.

7. Трудовой кодекс Украины [законопроект № 1108] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=30947.

8. Там само.

9. Бойко М. Недійсні трудові договори / М. Бойко // Довідник кадровика. — 2012. — № 11. — С. 18—21.

10. Сыроватская Л. А. О недействительности трудового договора и его условий / Л. А. Сыроватская // Правоведение. — 1990. — № 4. — С. 52—56.

11. Бриллиантова Н. А. Проблема недействительности условий трудового договора / Нина Бриллиантова, Владимир Архипов // Законодательство и экономика. — 2007. — № 6. — С. 43—51.

Киселева Елена, Семенова Анастасия. Недействительность трудового договора. В статье исследуются основания и порядок признания трудовых договоров недействительными. Выясняются правовые последствия признания трудовых договоров недействительными. Предложено на законодательном уровне закрепить понятие, основания и последствия признания трудовых договоров недействительными.

Ключевые слова: трудовой договор, недействительность трудового договора, реституция, прекращение трудовых отношений.

Kiseleva Elena, Semenova Anastasia. Labor contract invalidity.

The article investigates labor contracts invalidation grounds and procedure. It explores legal effects of labor contracts invalidation. It offers to formalize concept, grounds and legal effects of labor contracts invalidation in legislation.

Key world: labor contract, labor contract invalidity, restitution, employment relationship termination.

УДК 349.6

Ольга Ніжніченко,

аспірантка кафедри екологічного права юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОНЯТТЯ ТА СКЛАД ЕКОЛОГО-СТИМУЛЯЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН*

Автором проаналізовано особливий вид екологічних правовідносин, які виникають при застосуванні засобів еколого-правового стимулювання. В статті визначено поняття таких правовідносин, їх зміст, коло суб'єктів та особливості об'єктного складу.

Ключові слова: еколого-стимуляційні правовідносини, еколого-правове стимулювання, стимулюючі суб'єкти, стимульовані суб'єкти, об'єкти еколого-стимуляційних правовідносин.

В Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 р., затверджених Законом України від 21.12.2010 р. № 2818-VI (далі — Стратегія) значна увага приділяється питанням стимулювання діяльності, спрямованої на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище, що свідчить про визнання стимулювання важливим інструментом реалізації національної екологічної політики.

У науці питання еколого-правового (екологічного) стимулювання тією чи іншою мірою розглядалися в роботах В. І. Андрейцева, С. В. Архипкіна, А. Г. Бобкової, О. В. Даниленко, В. В. Костицького, Б. Г. Розовського, М. В. Шульги, Н. Р. Кобецької, М. В. Краснової, С. М. Романко, Т. В. Петрової та інших вчених [1]. Водночас комплексне дослідження правовідносин, що виникають при цьому, відсутнє.

Статтею 48 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII закріплено способи стимулювання в системі охорони навколишнього природного середовища, зокрема надання пільг при оподаткуванні підприємств, установ, організацій і громадян у разі реалізації ними заходів, спрямованих на поліпшення охорони навколишнього природного середовища; надання на пільгових умовах короткострокових і довгострокових

позичок для реалізації заходів щодо забезпечення раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища; встановлення підвищених норм амортизації основних виробничих природоохоронних фондів тощо. Спрямоване на охорону навколишнього природного середовища також стимулювання охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 8 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» від 16.06.1992 р. № 2456-XII).

Широко розвинена система стимулів у природоресурсному законодавстві. Йдеться, зокрема, про стимулювання раціонального використання та охорони земель (гл. 35 Земельного кодексу України від 25.10.2001 р. № 2768-III); стимулювання раціонального використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів (ст. 30 Водного кодексу України від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР); стимулювання заходів щодо розширеного відтворення лісів (гл. 19 Лісового кодексу України від 21.01.1994 р. № 3852-XII); стимулювання діяльності, спрямованої на охорону, раціональне використання і відтворення тваринного світу (ст. 37 Закону України «Про тваринний світ» від 13.12.2001 р. № 2894-III) тощо.

Найбільше уваги заходам стимулювання слід приділити у законодавчих актах, що регулюють питання забезпечен-

* Рекомендовано до друку кафедрою екологічного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ня екологічної безпеки. Зокрема в Стратегії серед завдань, спрямованих на досягнення стратегічних цілей, визначено розроблення і впровадження до 2015 року системи стимулів для суб'єктів господарювання, що застосовують екологічний аудит, сертифікацію виробництва продукції, її якості згідно з міжнародними природоохоронними стандартами, покращують екологічні характеристики продукції відповідно до встановлених міжнародних екологічних стандартів. Законодавчо також закріплено стимулювання заходів для утилізації відходів та зменшення обсягів їх утворення суб'єктами господарської діяльності (ст. 40 Закону України «Про відходи» від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР).

Як бачимо, стимулювання знаходить відображення у всіх трьох групах екологічних правовідносин: природоохоронних, природоресурсних та антропоохоронних. У зв'язку із цим доцільно вести мову про виділення в межах предмета екологічного права окремої групи правовідносин — еколого-стимуляційних. Це — різновид екологічних правовідносин, що виникають з приводу діяльності суб'єктів щодо зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище (в тому числі підвищення рівня екологічної безпеки) шляхом надання їм кредитних пільг, застосування податкових та фінансових важелів або надання окремих заохочувальних благ. При цьому момент надання відповідних правових стимулів (благ) таким суб'єктам може встановлюватися: а) за результатами їх діяльності (наприклад, нагородження грамотами за значний внесок у справу охорони природи, надання податкових пільг за звітний період); б) на майбутнє, «під зобов'язання» виконати відповідні заходи (надання кредитів на природоохоронні заходи за зниженою ставкою, заходи державної підтримки тощо).

Склад будь-яких правовідносин визначається їх суб'єктами, об'єктами та змістом (правами і обов'язками). Так, у законодавстві України чітко окреслюється коло суб'єктів еколого-стимуляційних правовідносин: з одного боку, це ті, «хто стимулює», з іншого — ті, «кого стимулюють». Так, осіб, діяльність яких стимулюється, доцільно назвати *стимульо-*

ваними суб'єктами, або *стимульованою стороною*, еколого-стимуляційних правовідносин.

Враховуючи те, що найбільший вплив на довкілля здійснюють господарюючі суб'єкти, основну групу стимульованих суб'єктів складають підприємства, установи, організації та громадяни-підприємці, які реалізують відповідні заходи при переході на маловідходні, ресурсо- і енергозберігаючі технології, організації виробництва і впровадженні очисного обладнання і устаткування для утилізації та знешкодження відходів тощо. Водночас законодавство передбачає стимулювання і інших категорій суб'єктів.

А. Широких верств населення — по суті, необмеженого наявністю спеціальної правосуб'єктності кола осіб. Прикладом такого стимулювання є щорічний Всеукраїнський конкурс «До чистих джерел» (постанова Кабінету Міністрів України від 24.01.2001 р. № 51, наказ Мінприроди України від 16.08.2012 р. № 407). У зв'язку із особливостями певних видів стимулювання деякі з них можуть бути розраховані на окремі вікові категорії населення. Так, проведення Всеукраїнського конкурсу «Земля — наш спільний дім» (наказ МОНмолодьспорту України від 14.05.2012 р. № 573) та Всеукраїнського конкурсу винахідницьких і раціоналізаторських проєктів еколого-натуралістичного напрямку (наказ МОНмолодьспорту України від 03.10.2012 р. № 1068) пов'язані з еколого-правовим стимулюванням учнівської та студентської молоді. Вважаємо, що спрямованість конкурсів на відповідні вікові категорії не є підставою для виділення окремої групи стимульованих суб'єктів.

Б. Суб'єктів господарювання. Як уже було зазначено, це — основна категорія стимульованих суб'єктів, тому на них спрямована переважна більшість податкових важелів та заходів пільгового кредитування. Так, наказ Мінприроди України від 06.04.2007 р. № 182 «Про затвердження Порядку відбору природоохоронних заходів через механізм здешифлення кредитів комерційних банків» стосується юридичних осіб усіх форм власності, які планують здійснити природоохоронні заходи.

В. *Колективів та окремих працівників підприємств, установ, організацій.* Так, наприклад, Почесною грамотою Кабінету Міністрів України було нагороджено трудовий колектив Кримського природного заповідника — за вагомий внесок у розвиток природоохоронної справи (постанова Кабінету Міністрів України від 15.09.2003 р. № 1454). Стимулювання працівників може проводитися також всередині окремих підприємств, установ та організацій на підставі внутрішніх розпоряджень та наказів.

До зазначеної категорії окремою групою можна віднести *посадових осіб та працівників спеціально уповноважених органів.* Так, згідно зі ст. 62 Закону України «Про тваринний світ» передбачено стимулювання працівників уповноважених органів виконавчої влади, громадських інспекторів, посадових осіб підприємств, установ та організацій, які здійснюють охорону, використання і відтворення тваринного світу.

Г. *Урядових та неурядових організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування,* що можуть виступати як суб'єкти міжнародного права. Наприклад, відповідно до ст. 11 Європейської ландшафтною конвенції (Закон України «Про ратифікацію Європейської ландшафтною конвенції» від 07.09.2005 р. № 2831-IV) за запровадження політики або заходів щодо охорони, регулювання та/або планування ландшафтів, якщо це доведено довготривалою ефективністю і може слугувати прикладом для інших територіальних органів влади в Європі, Ландшафтною відзнакою Ради Європи нагороджуються місцеві та регіональні органи влади (а також їх групи) держав-сторін цієї Конвенції. Зазначена відзнака може бути присуджена також неурядовим організаціям, які зробили особливо видатний внесок в охорону, регулювання або планування ландшафту.

У складі еколого-стимуляційних правовідносин завжди присутня управнена сторона, що може розпоряджатися відповідним благом і безпосередньо вирішує питання щодо його надання в якості стимулу, — так званий *стимулюючий суб'єкт (сторона)*. Між ним та стимульованою стороною можуть існувати адміністративні або трудові відносини (при

заохоченні державних службовців або працівників їх керівниками), а можуть і не існувати (наприклад, при наданні господаруючим суб'єктам на конкурсних засадах коштів з державного бюджету на погашення відсотків по кредитах).

Визначення в законодавстві конкретних органів або осіб, уповноважених стимулювати, надзвичайно важливе, оскільки від їх рішення залежить реалізація відповідних засобів стимулювання, встановлення вимог та умов надання стимулів. Такі суб'єкти особисто оцінюють діяльність претендентів, що бажають отримати пільги, компенсації чи інші види стимулів, на предмет відповідності висунутим вимогам або організовує (створює) для цього спеціальний орган (наприклад конкурсну комісію).

Стимулюючими суб'єктами перш за все є державні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи, які уповноважені приймати рішення про надання відповідних видів стимулювання: пільг, заохочень, компенсацій, кредитів, позичок тощо. Це можуть бути органи державного управління як загальної, так і спеціальної компетенції в галузі екології. Наприклад, при нагородженні почесним званням «Заслужений природоохоронець України» стимулюючим суб'єктом виступає *Президент України* (п. 25 ч. 1 ст. 105 Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР, ч. 2 ст. 5 Закону України «Про державні нагороди України» від 16.03.2000 р. № 1549-III; Указ Президента України «Про почесні звання» від 29.06.2001 р. № 476/2001), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України — *Кабінет Міністрів України* (постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2008 р. № 728), нагрудним знаком «Почесний працівник заповідної справи України» — *Міністерство екології та природних ресурсів України* (наказ Мінприроди України від 13.07.2009 р. № 374) тощо.

Стимулюючими суб'єктами можуть бути *екологічні громадські об'єднання та благодійні організації*. Так, з метою популяризації кращого вітчизняного досвіду впровадження більш чистих технологій виробництва та систем екологічного управління Всеукраїнською громадською

організацією «Жива планета» за сприяння Мінприроди України і Державної служби технічного регулювання України організовано Всеукраїнський конкурс «Екологічна якість та безпека».

Зростаюча необхідність відповідати міжнародним, європейським і національним стандартам якості товарів, робіт та послуг для підвищення конкурентоспроможності на світовому рівні поступово призводить до поширення заходів еколого-правового стимулювання (у поєднанні з екологічним менеджментом, добровільною сертифікацією та маркуванням) на об'єктовому рівні. У зв'язку з цим застосовувати заходи еколого-правового стимулювання можуть *керівники (власники або уповноважені ними особи) підприємств, установ, організацій* незалежно від організаційно-правової форми чи форми власності. Загальний порядок застосування заохочень встановлено Кодексом законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII (далі — КЗпП України). Підстави, умови, види та розміри матеріально-правових заохочень визначаються у колективному договорі, а за його відсутності ці питання погоджуються власником (уповноваженим органом) з профспілковим представником чи іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом (ч. 2 ст. 97 КЗпП України). До працівників також можуть застосовуватися будь-які заохочення, що містяться в затверджених правилах внутрішнього трудового розпорядку (ст. 143 КЗпП України). Передбачаючи у колективному договорі, правила внутрішнього трудового розпорядку (статутах, положеннях про дисципліну) встановлення премій, винагород та інших заохочувальних виплат за провадження заходів ефективного та раціонального використання природних ресурсів, значні трудові досягнення у сфері охорони навколишнього природного середовища тощо, керівники підприємств упроваджують засоби еколого-правового стимулювання.

Важливим елементом у складі правовідносин є об'єкт, на який спрямовуються права та обов'язки суб'єктів. Як зазначається в літературі, вирішення питання про об'єкт правовідношення знач-

ною мірою пов'язане з виділенням особливостей тих чи інших правовідносин, їх місця і ролі в механізмі правового регулювання [2]. На даний час сформовано декілька теорій об'єкта правовідносин: «речова теорія», «поведінкова теорія», «теорія правового режиму», теорія «об'єкт-благо» тощо [3]. Ці теорії можна об'єднати у два основні напрями: моністичний та плюралістичний.

Моністичний підхід в якості об'єкта правовідносин розглядає лише поведінку зобов'язаної особи. Таке розуміння не слугує виявленню специфіки еколого-стимуляційних правовідносин. Тому для цілей нашого дослідження візьмемо за основу плюралістичну теорію, яка до того ж є домінуючою у теорії права. Відповідно до такого підходу об'єкти правовідносин визначаються як матеріальні або нематеріальні блага, задля одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин [4], або з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини та здійснюють свої взаємні суб'єктивні права та юридичні обов'язки [5]. По суті, об'єктом визнається те, на що спрямовуються правовідносини: предмети матеріального світу, особисті немайнові блага, продукти духовної творчості, результати діяльності суб'єктів тощо.

З таких позицій безпосереднім об'єктом еколого-стимуляційних правовідносин, на перший погляд, виступають самі стимули у розумінні конкретних благ матеріального, морального, організаційного, інформаційного характеру тощо. Так, об'єктом правовідносин, що виникають при стимулюванні посадових осіб та інших працівників спеціально уповноважених органів виконавчої влади, начебто є стимули у вигляді грамат, премій, подяк тощо. Разом із тим, як відомо, відносини з приводу преміювання належать до сфери трудового права. Так само стимули у вигляді пільг при оподаткуванні підприємств, установ, організацій і громадян у разі реалізації ними заходів щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища будуть об'єктами податкових правовідносин. Отже, стимул в еколого-стимуляційних правовідносинах виступає правовим засобом (інструмен-

том), яким оперує стимулюючий суб'єкт. Відносини при еколого-правовому стимулюванні виникають не заради передання блага від одного суб'єкта до іншого. Суть їх у вищій меті — позитивних змінах щодо обсягів та характеру впливу стимульованих суб'єктів на навколишнє природне середовище.

Якщо вести мову про об'єкти екологічних правовідносин у цілому, то до них можна віднести навколишнє природне середовище, окремі природні ресурси, природні об'єкти і комплекси та екологічну безпеку. Оскільки еколого-стимуляційні правовідносини є видом екологічних, зазначене повною мірою стосується і об'єктів еколого-стимуляційних відносин. Справді, у кінцевому результаті суб'єкти таких правовідносин спрямовують здійснення своїх прав та виконання обов'язків на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище. Однак такий об'єкт є загальним, не відтворює специфічних рис, що спонукає до пошуку безпосереднього об'єкта.

Гадаємо, об'єктом еколого-стимуляційних правовідносин можна назвати результат поведінки стимульованих суб'єктів, що має конкретну матеріальну вираженість. Так, стимулюючий суб'єкт особисто або через уповноважених осіб проводить оцінку результату, який полягає в економії природних ресурсів, зменшенні техногенного навантаження на навколишнє природне середовище, внесенні вкладу у розвиток екологічно безпечних технологій та виробництв тощо. В такому випадку стимули у вигляді премій, компенсацій, кредитів, пільг та інших видів заохочення залишаються об'єктами відповідно трудових, господарських, фінансових, податкових правовідносин, отримуючи в еколого-стимуляційних відносинах інше значення — значення правових засобів, інструментів для забезпечення бажаної поведінки.

Узагальнюючи зазначене вище, можна з деякою мірою умовності говорити про існування подвійного об'єкта еколого-стимуляційних правовідносин. У такому випадку загальним об'єктом буде навколишнє природне середовище, природні ресурси, об'єкти, комплекси та екологічна безпека, а безпосередній об'єкт складатимуть

результати поведінки стимульованих суб'єктів у вигляді зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище, виражені якісними та кількісними показниками. Слід також віднести до безпосереднього об'єкта результати діяльності стимульованих суб'єктів, що хоча і не виражені якісними та кількісними показниками зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище, але спрямовані на настання зазначених наслідків у майбутньому. Такими є, наприклад, еколого-стимуляційні правовідносини з приводу виробництва чи імпорту технічних засобів, техніки, обладнання, устаткування, що виробляють енергію з відновлюваних джерел енергії, працюють на альтернативних видах палива або використовуються для реконструкції існуючих і будівництва нових підприємств з виробництва біопалива. Екологічний результат такої діяльності повною мірою проявляється при подальшому використанні устаткування.

У рамках еколого-стимуляційних правовідносин виконуються обов'язки, задовольняються інтереси та реалізуються права їх учасників. Крім того, вони можуть впливати на появу нових прав та обов'язків, створюючи умови для подальшого розвитку екологічних відносин. Права та обов'язки стимулюючих та стимульованих суб'єктів становлять зміст еколого-стимуляційних правовідносин.

До основних прав стимульованих суб'єктів слід віднести: а) право подавати заяви про участь у заходах стимулювання, іншим чином ініціювати передбачені законодавством види стимулювання; б) право на актуальну інформацію стосовно строків, порядку, вимог, видів та розмірів еколого-правового стимулювання; в) право брати участь у конкурсах для отримання права на пільгу, винагороду або інші види заохочень; г) право звертатися за наданням відповідних пільг у зв'язку із виконанням таким суб'єктом усіх необхідних для виникнення права на стимул умов, а в окремих випадках також право вимагати надання відповідного стимулу; г) право оскаржувати рішення органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також посадових осіб підприємств, установ та організацій у зв'язку із необ-

ґрунтованою відмовою у наданні стимулів або їх безпідставним позбавленням.

Основними обов'язками стимульованих суб'єктів слід визнати: а) обов'язок здійснювати заходи, передбачені нормами законодавства, спрямовані на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище (в тому числі підвищення рівня екологічної безпеки); б) обов'язок надавати на вимогу стимулюючого суб'єкта чи інших уповноважених контролюючих органів інформацію щодо стану виконання заходів, які стимульований суб'єкт зобов'язався виконати; в) обов'язок у необхідних випадках проводити спеціальні експертизи для отримання відповідних висновків, сертифікатів, дозволів тощо; г) обов'язок повернути отримані на здійснення відповідних заходів кошти, майно, а в окремих випадках також сплатити штрафні санкції у разі неналежного виконання своїх обов'язків як стимульованого суб'єкта; г) обов'язок звітувати за результатами виконання відповідних заходів.

У свою чергу, стимулюючі суб'єкти уповноважені: а) оголошувати та проводити конкурси на отримання передбачених законодавством стимулів; б) створювати конкурсні комісії (комітети); в) вимагати отримання необхідних документів від суб'єктів, яким надано відповідні пільги; г) отримувати від органів державної влади та місцевого самоврядування інформацію щодо суб'єкта, що стосується питань стимулювання; г) залучати в установленому порядку до участі у своїй роботі спеціалістів, в тому числі для отримання висновків з питань щодо діяльності стимульованого суб'єкта; д) формувати пропозиції щодо включення ресурсо-, енергозберігаючих інвести-

ційних та інших проектів до відповідних програм державного або регіонального значення; е) здійснювати контроль за цільовим використанням наданих кредитів, коштів, податкових пільг та інших видів еколого-правового стимулювання; е) позбавляти стимульованих суб'єктів наданих пільг, компенсацій у разі невиконання встановлених вимог тощо.

Конкретні права та обов'язки суб'єктів досліджуваних правовідносин визначаються залежно від характеру стимулів, способів їх забезпечення та інших умов, визначених законодавством.

На сьогоднішній день еколого-стимуляційні правовідносини проникають майже у всі сфери екологічного права. Стимулювання відбувається у таких напрямках, як здійснення природоохоронних заходів, ресурсо- та енергозбереження, впровадження безвідходного виробництва, реалізація заходів у сфері раціонального використання природних ресурсів, здійснення еколого-просвітницької та виховної діяльності, впровадження інших заходів, спрямованих на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Отже, еколого-стимуляційними правовідносинами можна визначити врегульовані нормами екологічного та інших галузей права відносини між стимулюючими та стимульованими суб'єктами, що виникають з приводу діяльності останніх щодо зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище, відновлення його якісних характеристик, шляхом надання таким суб'єктам пільг, компенсацій, заохочень, застосування фінансових важелів, пільгових режимів та інших видів еколого-правового стимулювання.

ПРИМІТКИ

1. Детальніше див.: Ніжніченко О. Теоретичні засади розуміння стимулювання в екологічному праві / О. Ніжніченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. — Вип. 91. — 2012. — С. 119—122; Ніжніченко О. Теоретико-правові аспекти принципів екологічного стимулювання / О. Ніжніченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. — Вип. 92. — 2012. — С. 79.

2. Яковлев А. С. Имущественные права как объекты гражданских правоотношений. Теория и практика / А. С. Яковлев. — М. : Ось-89, 2005. — С. 7.

3. Менглиев Ш. Имущественные права как объект права и правоотношения / Ш. Менглиев // Юристы. — 2004. — № 9 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1234943>.

4. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2010. — С. 343.

5. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 668.

Нижниченко Ольга. Понятие и состав эколого-стимуляционных правоотношений. Автором проанализирован особый вид экологических правоотношений, возникающих при применении средств эколого-правового стимулирования. В статье определено понятие таких правоотношений, их содержание, круг субъектов и особенности объектного состава.

Ключевые слова: эколого-стимуляционные правоотношения, эколого-правовое стимулирование, стимулирующие субъекты, стимулируемые субъекты, объекты эколого-стимуляционных правоотношений.

Nizhnichenko Olga. The concept and structure of the environmental stimulatory legal relationships.

The author analyzed a special kind of ecological relationships encountered in the application of environmental legal incentives. The notion of such relationships, their content, the range of subjects and the features of the objective composition are defined in the article.

Key words: environmental stimulatory legal relationships, environmental legal incentives, stimulating subjects, stimulated subjects, objects of environmental stimulatory relationships.

УДК 343.346.1

Віктор Віскунов,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри кримінального права

Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ОЗНАК СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 290 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Розглядаються проблеми вдосконалення складу злочину, передбаченого ст. 290 Кримінального кодексу України. За результатами проведеного дослідження формулюються пропозиції щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за знищення, підробку або заміну номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу.

Ключові слова: знищення, підробка, заміна, склад злочину, суспільна небезпечність, кримінальна відповідальність, ідентифікаційний номер транспортного засобу.

Однією з проблем кримінальної відповідальності за знищення, підробку або заміну номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу є недосконалість складу злочину, передбаченого ст. 290 Кримінального кодексу України (далі — КК України).

У юридичній літературі питанням кримінально-правової протидії знищенню, підробці або заміні номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу приділялася увага в роботах вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, Л. О. Букалєрової, М. П. Бікмурзіна, С. Б. Гавриша, О. О. Дудорова, М. Й. Коржанського, А. В. Лєсниха, В. А. Мисливого, М. І. Мельника, В. О. Навроцького, В. Я. Тація, М. І. Хавронюка, С. С. Яценка та інших фахівців. Однак проблеми удосконалення складу злочину, передбаченого ст. 290 КК України, цими дослідниками спеціально не досліджувалися.

Результати вивчення 250 постанов про відмову в порушенні кримінальних справ свідчать, що суб'єкти правозастосовчої діяльності не завжди правильно застосовують норми матеріального та процесуального права, зокрема ст. 290 КК України. На наш погляд, до найпоширеніших помилок, яких припускаються практичні співробітники при виявленні ознак знищення, підробки або

заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, належить спрямування зусиль не на встановлення ознак злочину й осіб, які його вчинили, а на встановлення законності здійснення цивільно-правових угод, пов'язаних із придбанням транспортного засобу його власником. Обмежуючись винесенням постанов про відмову в порушенні кримінальної справи за відсутністю в діях власника транспортного засобу ознак злочину, передбаченого ст. 290 КК України, органи досудового розслідування, по суті, приховують факт цього злочину. Такий стан справ створює сприятливі умови для «легалізації» транспортних засобів зі знищеними, підробленими або заміненими номерами вузлів та агрегатів. Не виключаємо, що однією з причин незаконної відмови в порушенні кримінальної справи за ознаками злочину, передбаченого ст. 290 КК України, і подальшої «легалізації» «кримінальних» автомобілів є корупція в діях правоохоронних органів під час прийняття процесуальних, управлінських і судових рішень із приводу транспортного засобу зі знищеними, підробленими або заміненими ідентифікаційними номерами. Однак проблематика співвідношення корупції та незаконного обігу транспортних засобів може бути предметом окремого дослідження [1].

Безумовно, правоохоронні органи повинні здійснювати постійну протидію поширенню незаконного обігу викрадених транспортних засобів. Проте, як це часто буває, об'єктами такої боротьби стають не злочинці, які викрадають автомобілі, підробляють їх ідентифікаційні номери, збувають «нелегальні» транспортні засоби, а громадяни, які придбавають подібні автомобілі.

На наш погляд, проблема протидії знищенню, підробці або заміні ідентифікаційних номерів транспортного засобу також зумовлена недосконалістю складу злочину, що досліджується. Під час проведення дослідчої перевірки за фактом знищення, підробки або заміни ідентифікаційних номерів транспортного засобу суб'єкти розслідування зосереджують увагу лише на законності придбання транспортного засобу, однак обставини продажу чи іншої передачі транспортного засобу з підробленими ідентифікаційними номерами залишаються без належного правового регулювання та правової оцінки. Унаслідок цього суб'єкти розслідування виносили постанови про відмову в порушенні кримінальних справ за відсутністю складу знищення, підробки або заміни ідентифікаційних номерів транспортного засобу лише в діях особи, котра придбала такий автомобіль, що не відповідали об'єктивності, усебічності та повноті дослідження обставин події злочину. У подальшому новий власник автомобіля на підставі постанови про відмову в порушенні кримінальної справи звертався до суду з позовною заявою про визнання його добросовісним набувачем і здійснення обов'язкової державної реєстрації транспортного засобу з підробленими ідентифікаційними номерами в Державтоінспекції МВС України. Таким чином, недосконалість складу злочину, що розглядається дозволяє зацікавленим особам уникнути кримінальної відповідальності за ст. 290 КК України та «легалізувати» автомобілі з підробленими ідентифікаційними номерами, порушуючи Порядок реєстрації ТЗ.

Зазначеним Порядком реєстрації ТЗ передбачено процедуру реалізації не тільки транспортних засобів, а й їх окремих номерних вузлів і агрегатів, зокрема

кузова, шасі або двигуна. Тому в порушення Порядку реєстрації ТЗ та інших нормативно-правових актів об'єктами незаконного обігу транспортних засобів і різноманітних правовідносин можуть бути окремі кузови, шасі або двигуни з підробленими ідентифікаційними номерами, а також транспортні засоби з підробленими державними реєстраційними номерами.

Результати опитування фахівців свідчать, що 75% суддів, 78,2% слідчих і 78,7% оперативних працівників карного розшуку підтримали пропозицію доповнити диспозицію ст. 290 КК України такою формою злочину, як «збут транспортного засобу з підробленим ідентифікаційним номером кузова, шасі, двигуна, або з підробленим державним реєстраційним номером, або збут кузова, шасі, двигуна з підробленим ідентифікаційним номером», і лише 23% суддів, 11,5% слідчих і 6,8% оперативних працівників карного розшуку мають свою точку зору.

На підставі викладеного пропонуємо доповнити диспозицію ст. 290 КК України такою формою злочину, як «збут транспортного засобу з підробленим ідентифікаційним номером кузова, шасі, двигуна, або з підробленим державним реєстраційним номером, або збут кузова, шасі, двигуна з підробленим ідентифікаційним номером».

Під збутом автор розуміє будь-яку платну чи безплатну передачу у власність або володіння чи користування транспортного засобу з підробленим ідентифікаційним номером кузова, шасі, двигуна, або з підробленим державним реєстраційним номером, або окремо кузова, шасі, двигуна з підробленим номером. На наш погляд, наведене визначення поняття «збут» відповідатиме специфіці поняття «транспортний засіб» у тексті ст. 290 КК в інтерпретації його розуміння як об'єкта права власності, безпеки дорожнього руху та державної реєстрації й обліку.

Наприклад, як порівняння зазначимо, що за збут транспортного засобу з підробленими ідентифікаційними номерами і підробленим державним реєстраційним номером, а також збут кузова, шасі та двигуна з підробленими ідентифікацій-

ними номерами передбачено кримінальну відповідальність за ст. 326 КК РФ і ст. 381 КК РБ.

Аналіз матеріалів дослідчих перевірок, кримінальних справ та інших довідкових даних показує, що в багатьох випадках факти знищення, підробки або заміни ідентифікаційних номерів транспортного засобу правоохоронні органи виявляли під час експлуатації транспортних засобів.

Так, згідно зі ст. 37 Закону України від 30.06.1993 р. «Про дорожній рух» «забороняється експлуатація не зареєстрованих (не перереєстрованих) транспортних засобів, ідентифікаційні номери складових частин яких не відповідають записам у реєстраційних документах, знищені чи підроблені, без номерного знака або з номерним знаком, що не належить цьому засобу чи не відповідає вимогам стандартів...» [2].

У ст. 121¹ КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за експлуатацію водіями транспортних засобів, ідентифікаційні номери складових частин яких не відповідають записам у реєстраційних документах, знищені або підроблені [3].

Слід зауважити, що в чинному законодавстві немає чіткого визначення поняття «експлуатація транспортного засобу», хоча в тексті деяких законодавчих актів, які регулюють відносини транспорту, законодавець згадує це поняття.

Наприклад, В. І. Борисов і С. В. Гизимчук пишуть, що при експлуатації небезпека транспорту загрожує особам, які вступають у безпосередні відносини з приводу використання суспільно корисних властивостей транспорту, — їх учасникам. Одним із компонентів експлуатації і головною умовою прояву небезпечності транспорту є його рух. Рух транспорту — це переміщення конкретного транспортного засобу під час перевезення пасажирів і вантажів (або з такою метою) у просторі в системі певних умов [4].

Виходячи з цих положень і положень чинного законодавства, можна спробувати визначити поняття «експлуатація транспортного засобу». Отже, експлуатація транспортного засобу — це використання транспортного засобу на автомобільних дорогах для перевезення людей і (або) вантажу, а також устаткованого на ньому спеціального обладнання чи механізмів відповідно до норм і стандартів, які забезпечують безпеку руху.

Результати опитування фахівців свідчать, що 78% суддів, 72,2% слідчих і 77,9% оперативних працівників карного розшуку вважають за доцільне: 1) виключити з тексту ст. 121¹ КУпАП таку ознаку правопорушення, як «експлуатація водіями транспортних засобів, ідентифікаційні номери складових частин яких знищені або підроблені»; 2) доповнити текст ст. 290 КК України такою ознакою, як «експлуатація транспортного засобу з підробленим ідентифікаційним номером кузова, шасі, двигуна, або з підробленим державним реєстраційним номером». Але 22% суддів, 21% слідчих і 11% оперативних працівників карного розшуку не згодні з цією пропозицією.

На підставі викладеного автор уважає за доцільне: 1) виключити з тексту ст. 121¹ КУпАП таку ознаку правопорушення, як «експлуатація водіями транспортних засобів, ідентифікаційні номери складових частин яких знищені або підроблені»; 2) доповнити текст ст. 290 КК України такою ознакою, як «експлуатація транспортного засобу з підробленим ідентифікаційним номером кузова, шасі, двигуна, або з підробленим державним реєстраційним номером».

Водночас автор переконаний, що висвітлена проблематика не є вичерпною, а тільки слугуватиме підставою для виникнення і розвитку наукових ідей й подальших досліджень з приводу питань удосконалення складу знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, передбаченого ст. 290 КК України.

ПРИМІТКИ

1. Віскунов В. В. Підроблений ідентифікаційний номер як предмет легалізації кримінального транспортного засобу / В. В. Віскунов // Спеціальний випуск Вісника Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. — 2010. — № 8 (ч. 1). — С. 84, 85.

2. Закон України «Про дорожній рух» від 30.06.1993 р. (за станом на 05.01.2013 р.). — Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 31. — Ст. 338.

3. Кодекс України про адміністративні правопорушення (за станом на 07.01.2013 р.). — Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1984. — № 51. — С. 1122.

4. Борисов В. И. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения : монография / В. И. Борисов, С. В. Гизимчук. — Х. : Консум, 2001. — С. 42, 43.

Вискунов Виктор. Проблемы усовершенствования признаков состава преступления, предусмотренного ст. 290 Уголовного кодекса Украины.

В публикации рассматриваются проблемы усовершенствования состава преступления, предусмотренного ст. 290 Уголовного кодекса Украины. По результатам проведенного исследования формулируются предложения по усовершенствованию уголовной ответственности за уничтожение, подделку или замену номеров узлов и агрегатов транспортного средства.

Ключевые слова: уничтожение, подделка, замена, состав преступления, общественная опасность, уголовная ответственность, идентификационный номер транспортного средства.

Viskunov Victor. Problems of improving of the elements of a crime under Art. 290 of the Criminal Code of Ukraine.

The publication addresses the problem of improving the corpus delicti under Art. 290 of the Criminal Code of Ukraine. According to the results of the research proposals are formulated for improving the criminal responsibility for the destruction, alteration or replacement of parts and parts' identification numbers of the vehicle.

Key words: destruction, forgery, replacement, corpus delicti, public danger, criminal responsibility, vehicle identification number.

УДК 343.95:343.139

Олексій Черновський,

кандидат юридичних наук,

Голова апеляційного суду Чернівецької області

ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В СУДІ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ

Здійснення суддівських обов'язків — один із психологічно найскладніших видів людської діяльності, що вимагає поєднання всіх духовних і фізичних сил, уміння аналізувати і зважувати. Головне — відшукати об'єктивну істину, правильно відобразити у своїх висновках істотні для справи факти. В окремих випадках при здійсненні судового провадження виникають питання, для з'ясування яких недостатньо професійних знань судді, вимагаються спеціальні знання в галузі психології. Це стосується, в основному, дослідження особливостей психічної діяльності свідків, потерпілих, обвинувачених, їхніх емоційних реакцій, психічних властивостей, станів.

Ключові слова: судовий розгляд, психологічні знання, психологічна експертиза.

Здійснення суддівських обов'язків — один із психологічно найскладніших видів людської діяльності, що вимагає поєднання всіх духовних і фізичних сил, уміння аналізувати і зважувати. Тому жодний суддя, що навіть має належну професійну підготовку і великий досвід практичної роботи, не застрахований від помилок. Головне — відшукати об'єктивну істину, правильно відобразити у своїх висновках істотні для справи факти.

Професійна діяльність судді детально і жорстко регламентована законом. Суддя наділений владними повноваженнями, застосовує владу від імені держави, а це розвиває професійне почуття відповідальності за наслідки своїх дій.

В окремих випадках при здійсненні судового провадження виникають питання, для з'ясування яких недостатньо професійних знань судді, вимагаються спеціальні знання в галузі психології. Це стосується, в основному, дослідження особливостей психічної діяльності свідків, потерпілих, обвинувачених, їхніх емоційних реакцій, психічних властивостей, станів. Для дослідження зазначених особливостей також використовуються спеціальні психологічні знання.

Об'єктом дослідження при використанні спеціальних психологічних знань є психічні прояви людини, що не виходять за межі норми. За допомогою вико-

ристання спеціальних психологічних знань можна одержати дані, що дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та поведінки людей. А це має значення для висновків правового характеру. Зокрема висновок експерта-психолога сприяє правильній оцінці показань потерпілих, свідків, обвинувачених у випадках, коли викликає сумнів їхня вірогідність; неповнолітніх — коли їхні показання набувають фантастичного забарвлення; обвинувачених — коли їхні дії мають неадекватний характер, та ін.

Мета використання спеціальних психологічних знань у суді полягає в тому, щоб на базі визначених даних, вироблених юриспруденцією чи психологією, накопичених практикою, провести дослідження і відповісти на запитання суду. Експерт, спеціаліст, консультант своїми висновками допомагають суду з'ясувати обставини справи, не вдаючись до їх юридичної оцінки. Наприклад, на думку В. В. Романова, головна мета судово-психологічної експертизи полягає у наданні допомоги суду, органам досудового слідства в більш глибокому дослідженні спеціальних питань психологічного змісту, які входять до предмета доведення у кримінальних справах, що є складеним елементом, а також у дослідженні психологічного змісту низки юридичних, правових понять, що містяться в законі [1].

М. В. Костицький вважає, що метою судово-психологічної експертизи є необхідність одержання об'єктивної, незацікавленої оцінки прийнятого рішення, вчиненої дії, вираженого напрямку, їх дійсної чи перспективної якості, ефективності; здатності дати об'єктивну, всебічну і принципову оцінку конфлікту, суперечці, його предмета, виконати нагальні завдання за допомогою психологічних знань [2].

Спробуємо охарактеризувати деякі психологічні особливості судового розгляду на прикладі кримінального провадження щодо неповнолітніх. У результаті анкетування, проведеного серед суддів з приводу їхнього ставлення до психологічних проблем суддівської діяльності, 45,16% опитаних зазначили, що вони мають певний практичний досвід призначення судової психологічної експертизи при здійсненні кримінального провадження. Із них тільки у 8% в судові засідання запрошувався експерт-психолог для роз'яснення свого висновку. Проте професійний психолог як спеціаліст не запрошувався для участі в кримінальному провадженні жодного разу, навіть для участі у допиті неповнолітніх обвинувачених. Як переконували судді, участь адвоката, законного представника, представника органів опіки та піклування і кримінальної міліції у справах дітей в цьому випадку є достатньою [3]. Чинний КПК України, зокрема ч. 1 ст. 486, декларує, що у разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза [4].

У ст. 491 КПК України передбачено положення, яке надає право слідчому, прокурору, слідчому судді, суду або захиснику забезпечити участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності — лікаря. Як бачимо, законодавець надає право вибору вищезначеним особам забезпечити участь педагога чи психолога у допиті неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.

Насправді, одні й ті самі особливості людини можуть по-різному характеризувати її особистість. В одному випадку вони не відіграють ролі, в іншому — яскраво свідчать про неї. Тому й поставлені перед експертом-психологом, спеціалістом чи консультантом питання зазвичай пов'язані з іншими питаннями, які стосуються психічної діяльності особистості діагностованого. Відповідь на поставлені запитання вимагає попереднього аналізу і дослідження цілісної єдиної психічної активності особистості обстежуваного [5].

У даному разі необхідно виходити з того, що через специфіку свого об'єкта — людини — правосуддя неминуче зіштовхується із суто психологічними феноменами, такими як: особистість, психічна зрілість, інтелектуальні здібності, вольові особливості, емоційні стани, спонукальні сили поведінки і т. п. [6].

Правова наука тлумачить їх зміст, систему, значення для правосуддя суто з юридичного погляду. Дотепер правова наука обмежувалася юридичною інтерпретацією перелічених та інших психологічних феноменів. У ході здійснення правосуддя встановлення цих феноменів визнається виключною прерогативою юриспруденції, однак дослідження правового аспекту в нашому кримінальному правосудді не супроводжується належним вивченням первинного — психологічного. У кримінальному правосудді правове ніби ізольоване від психологічного, що в самій своїй суті є хибним. Взаємини правового та психологічного вивчені недостатньо, а межі між ними точно не визначені [7]. Сказане, зокрема, стосується таких категорій, що традиційно вважаються суто юридичними (наприклад, суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину та ін.). Висловлене не варто розуміти як прагнення поставити психолога в один ряд з особами, які здійснюють правосуддя, «запсихологізувати» кримінальний процес. Тут мається на увазі лише те, що коли у вирішенні питань про патологічні прояви психіки людини суду допомагає психіатрія, то вивчення проявів психіки нормальної людини має спиратися на досягнення психологічної науки. З огляду на це, правознавці, які довіряють психіатрам, повинні й аналогічно довіряти й перевіряти психологів,

(висновок експерта, допомога спеціаліста, консультанта).

Заперечення, засновані на тому, що дослідження психолога нібито стримуватимуть внутрішнє переконання юриста, що питання причин і мотивації вчинків належать до компетенції суду, не можуть бути визнані переконливими. Експерт-психолог не підмінює собою суд чи слідчого. Маючи той самий об'єкт аналізу, вони мають різні предмети дослідження і використовують різні методи. Судово-психологічна експертиза не компетентна вирішувати питання юридичного змісту, зокрема визначати вірогідність показань, мотиви і мету злочинного діяння, встановлювати форму вини та ін. Усе це, безумовно, повинно здійснюватися сучасними науково-психологічними методами, а результати експертного дослідження мають бути достовірні і доступні для оцінки судом [8].

Дане положення знайшло своє відображення в ч. 6 ст. 101 нового КПК України, згідно з якою експерт, який дає висновок щодо психічного стану підозрюваного, обвинуваченого, не має права стверджувати у висновку, чи мав підозрюваний, обвинувачений такий психічний стан, який становить елемент кримінального правопорушення або елемент, що виключає відповідальність за кримінальне правопорушення.

Критерії меж носять загальний характер у тому розумінні, що вони, по-перше, однакові і для цивільного, і для кримінального процесу, а по-друге, лише в цілому окреслюють сферу спеціального психологічного дослідження, в рамках якого може бути сформульований предмет судово-психологічної експертизи.

Отже, експерт-психолог не повинен вирішувати правових питань, у цьому полягає критерій юридичний, визначений у ст. 242 КПК України: «Експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права». Його суть і значення в тому, що не кожне психологічне дослідження може дати доказовий

матеріал у справі, а лише таке, у ході якого встановлені значущі для справи обставини.

Правову значущість обставин визначає суд, виходячи, насамперед, із наявності об'єктивного зв'язку з фактами предмета доведення. Можна сказати, що юридичним критерієм формування окремого предмета судово-психіатричної експертизи є норми матеріального права. Вони у тій чи іншій формі містять психологічні елементи, чим визнається їхнє юридичне значення. Виявлення таких елементів стає необхідним у ході судового доведення для правильної кваліфікації спірних правовідносин, що стали предметом судового розгляду. Він носить забороняючий характер. Такий же характер притаманний моральному критерію. Як відомо, одним із завдань суду при розгляді конкретної справи є оцінка особистості основних учасників процесу (обвинуваченого, потерпілого, свідка), але і завданням експерта-психолога може бути загальна психологічна характеристика особистості (так званий психологічний портрет). Чи не виходить, що психолог тим самим впливає на внутрішнє переконання суду, визначаючи моральну оцінку особистості? Подібне питання може виникнути при поверховому погляді. Насправді ж такої небезпеки немає.

Оцінка, яку дає суд, містить різні компоненти: правові, моральні; на неї неминуче впливає громадянська позиція суддів. Вона складається в ході судового розгляду, дослідження всіх обставин провадження, наданих доказів. Одним із таких доказів може бути і висновок експерта-психолога, що піддається оцінці судом. Судово-психологічна експертиза не може встановлювати етичні, філософські, педагогічні, правові сторони й особливості злочину та особи злочинця.

Отже, до експертного завдання не входить моральна оцінка особи. У цьому полягає моральний критерій меж застосування спеціальних психологічних знань. Він пов'язаний із гносеологічним (пізнавальним) критерієм, що визначається рівнем розвитку психологічної науки. Іншими словами, експертному дослідженню можуть піддаватися ті психологічні феномени, які наукою адекватно пояснені [9].

З цього приводу В. Я. Марчак зазначає, що предметом дослідження експерта-психолога є особливості та порушення структури і динаміки психічної діяльності, що мають юридичне значення й особливі визначені правові наслідки [10].

Визначення критеріїв потенційних можливостей експерта-психолога вимагає насамперед визначення загального предмета судово-психологічної експертизи. У психології його розкривають через елементи психічної діяльності людини (властивості, процеси, закономірності), характеристика й експертна оцінка яких мають значення для встановлення об'єктивної істини в справі. Об'єктом експертизи є сама людина—учасник процесу.

Однак для правильного формулювання судом конкретного експертного завдання цього недостатньо; необхідно знати окремі предмети психологічної експертизи. Одна із складностей полягає в тому, що неможливо дати їх вичерпний перелік; кількість окремих предметів буде зростати з розширенням гносеологічного критерію меж застосування такої експертизи, тобто з науковим освоєнням психологічної матерії та збільшенням практичних можливостей психології. Але вже з вищезазначеного можна стверджувати, що окремі предмети визначають різні види психологічної експертизи.

Багато науковців у низці публікацій, присвячених психологічній експертизі, зазначають, що завданням судово-психологічної експертизи є: встановлення фізіологічного афекту; визначення ступеня розумового розвитку неповнолітнього, пов'язаного не з душевною хворобою, а з особливостями формування його психіки; встановлення індивідуальних особливостей пізнавальної діяльності

учасників процесу, з'ясування властивих особі форм емоційних реакцій; оцінка всієї сукупності психологічних особливостей особистості для розуміння її поведінки в екстремальній ситуації; надання загальної психологічної характеристики індивідуально-психологічних особливостей, що мають значення для правильного розгляду провадження; визначення здатності неповнолітніх потерпілих і свідків правильно сприймати події й окремі обставини; встановлення схильності неповнолітнього до фантазування, підвищеної сугестивності, індивідуальних особливостей пізнавальних процесів; визначення психічних властивостей особистості обвинуваченого (психічного здоров'я) і їх впливу на психологічний механізм вчиненого злочину. Наведений перелік не є вичерпним [11].

Отже, беззаперечно, щоб зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та поведінки людей, необхідно використовувати спеціальні психологічні знання, які також мають значення для висновків правового характеру. Крім того, питання про компетенцію судово-психологічної експертизи в спеціальній літературі на сьогодні однозначно не вирішено. Водночас, стверджуємо, що до компетенції психологічної експертизи у сфері дії права необхідно віднести вирішення тих питань, що цікавлять суд і мають значення для кримінального провадження. Усі ці питання стосуються психічних процесів, явищ і властивостей психічної діяльності людини, і очевидно, з розвитком психології коло питань, призначених для вирішення психологічною експертизою, буде розширюватися до меж, які встановлюються правовим критерієм.

ПРИМІТКИ

1. Романов В. В. Юридическая психология / В. В. Романов. — М. : Юрист, 1998. — С. 187.
2. Костицький М. В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі / М. В. Костицький. — К. : НМК ВО, 1990. — С. 20.
3. Психологія судового розгляду кримінальних справ : монографія / М. В. Костицький, В. Я. Марчак, О. К. Черновський, А. В. Федіна. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. — С. 257—258.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : чинне законодавство з 19.11.2012 р. — Офіц. текст. — К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. — С. 256—257.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : чинне законодавство з 19.11.2012 р. — Офіц. текст. — К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. — С. 256—257.

6. Кошинець В. В. Психолого-правові аспекти оцінки показань свідків у суді / В. В. Кошинець // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : зб. наук. ст. — 2002. — Вип. VIII. — С. 191—193.

7. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. — К. : Высшая школа, 1990. — С. 87—88.

8. Кошинець В. В. Знач. праця. — С. 196.

9. Там само. — С. 62.

10. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : монографія / В. Я. Марчак. — Чернівці : Рута, 2005. — С. 31—33.

11. Психологія судового розгляду кримінальних справ : монографія / М. В. Костицкий, В. Я. Марчак, О. К. Черновський, А. В. Федіна. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. — С. 272—273.

Черновский Алексей. Юридикопсихологическая характеристика судебного разбирательства в суде первой инстанции.

Осуществление судебных обязанностей — один из психологически сложнейших видов человеческой деятельности, требующий сочетания всех духовных и физических сил, умения анализировать и взвешивать. Главное — отыскать объективную истину, правильно отразить в своих выводах существенные для дела факты. В отдельных случаях при осуществлении судебного производства возникают вопросы, для выяснения которых недостаточно профессиональных знаний судьи, требуются специальные знания в области психологии. Это касается, в основном, исследования особенностей психической деятельности свидетелей, потерпевших, обвиняемых, их эмоциональных реакций, психических свойств, состояний.

Ключевые слова: судебное разбирательство, психологические знания, психологическая экспертиза.

Chernovsky Oleksiy. Juridical-psychological characteristics of judicial proceedings in Court of first instance.

Implementation of judicial duties — one of the most difficult psychologically human activities that require a combination of spiritual and physical strength, ability to analyze and weigh. The main thing — to find the objective truth correctly displayed in their findings are important to the case facts. In some cases, judicial proceedings have questions for clarification are not enough professional knowledge judge required expertise in the field of psychology. This concerns mainly the study of mental features of witnesses, victims, defendants, their emotional reactions, mental properties, states.

Key words: litigation, psychological knowledge, psychological examination.

УДК 159:343.132+343.95

Світлана Охріменко,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри оперативно-службових спеціалізацій
Навчально-наукового інституту управління
Національної академії внутрішніх справ,

Ганна Лузанова,

ад'юнкт кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВЧОЇ РОБОТИ СЛІДЧОГО ПЕРЕД ПРИЗНАЧЕННЯМ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Стаття присвячена розгляду питань щодо особливостей підготовчої роботи слідчого перед призначенням судово-психологічних експертиз у процесі досудового розслідування кримінальних правопорушень. Судово-психологічна експертиза, що призначається слідчим, розглядається як необхідна та ефективна форма використання спеціальних знань у сучасній юридичній практиці. В статті наведені результати авторського емпіричного дослідження, яке засвідчило сучасний стан реалізації судово-психологічної експертизи як форми використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, слідчий, кримінальне провадження, кримінальні правопорушення, постанова, кримінально-процесуальне врегулювання.

Актуальність порушених у статті питань визначається насамперед суттєвим практичним значенням використання спеціальних психологічних знань у юридичній практиці, у тому числі у сфері кримінально-процесуальної діяльності. Особливої значущості вони набувають при розслідуванні слідчими кримінальних правопорушень, адже саме спеціальні психологічні знання дозволяють об'єктивно встановлювати і оцінювати психологічні аспекти, причини і внутрішні механізми конкретних вчинків людей.

Аналіз сучасної слідчої практики дає можливість свідчити про те, що в результаті своєчасного та обґрунтованого застосування психологічних знань суттєво розширюються можливості встановлення фактів, необхідних для з'ясування істини при здійсненні досудового розслідування кримінальних правопорушень. Звідси судово-психологічна експертиза, яка передусім призначається слідчим, є

необхідною та ефективною формою використання спеціальних знань у сучасній юридичній діяльності.

Проблематика психологічних аспектів теорії судово-психологічної експертизи окреслювалася в розробках Ю. М. Антоняна, Л. В. Алексеевої, Н. В. Алікіної, О. М. Бандурки, С. П. Бочарової, В. Є. Коновалої, Л. П. Конишевої, М. В. Костицького, В. С. Медведєва, В. В. Нагаєва, В. В. Романова, Ф. С. Сафуанова, О. Д. Ситковської та ін. Проте на даний час стає дедалі необхіднішим розроблення та впровадження новітніх підходів щодо сучасного організаційно-правового забезпечення призначення судово-психологічної експертизи. З огляду на це, звернемо увагу на низку питань, що стосуються особливостей підготовчої роботи слідчого при призначенні судово-психологічних експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень. У цьому можна вбачати основну мету даної статті.

Необхідність експертного судово-психологічного дослідження пов'язана із завданням швидкого, повного та об'єктивного розкриття злочинів, одержання доказових фактів, встановлення істини в кримінальному провадженні, визначення ступеня вини й адекватної міри покарання. З огляду на те, що на будь-якому етапі проведення досудового слідства і судового розгляду в центрі уваги завжди перебуває людина з усіма її індивідуальними особливостями, не можуть не виникати питання суто психологічного характеру. Як справедливо стверджують окремі вчені, деякі з них успішно вирішуються на основі професійного і життєвого досвіду слідчого чи судді, інші ж вимагають компетентного експертного рішення [1].

Слідча робота, з точки зору психологічних показників, є найменш дослідженою галуззю професійної діяльності юриста, яка багато в чому ускладнює вирішення проблем її науково обґрунтованої організації. Одночасно з професійним психологічним відбором та підготовкою слідчих мають місце проблеми, пов'язані з формуванням та розвитком таких значущих якостей, як: швидка орієнтація у вирішенні мисленнєвих завдань, необхідна оперативність у реалізації планування роботи в межах конкретного кримінального провадження, здатність чинити опір впливу на особистість несприятливих умов професійної діяльності. Слідчий є саме тією особою, яка повинна мати достатній обсяг спеціальних знань, необхідні професійно значущі якості та власності.

Одним із засобів встановлення істини в межах кримінального провадження є призначення судово-психологічної експертизи, оскільки застосування знань психології, як вже згадувалося раніше, сприяє правильному вирішенню завдань попередження та розслідування злочинів, перевиховання осіб, що їх вчинили. На практиці найчастіше ініціатором призначення такого виду судової експертизи є слідчий як представник органу досудового розслідування, якого законодавець наділив правом призначати ек-

спертизу. Проте проведене нами опитування слідчих ОВС не вказує на абсолютне використання спеціальних психологічних знань у сучасній практичній діяльності. Так, 66,7% респондентів більш якісне вирішення завдань досудового розслідування за окремими категоріями проваджень вбачають саме в призначенні судово-психологічних експертиз як форми використання спеціальних психологічних знань. У той самий час значна кількість сучасних слідчих, на жаль, не має досвіду призначення зазначених експертиз у своїй юридичній практиці (30,9%).

Слід погодитися з думкою фахівців з цієї проблематики (А. Б. Акашев, В. В. Кошинець, В. Я. Марчак), що кожна судово-психологічна експертиза, яка, як правило, призначається слідчим, повинна бути ретельно підготовлена, оскільки висновок судово-психологічної експертизи нерідко є важливим, а то й вирішальним доказом у цілій низці кримінальних проваджень [2; 3]. У той самий час, як зазначає Ю. В. Чуфаровський, спеціальні знання необхідні слідчому також для розуміння висновку експерта, оцінки методів дослідження тощо [4]. Отже, саме від якості підготовчої роботи багато в чому залежать повнота та всебічність майбутнього експертного дослідження, надійність експертних висновків.

Певним чином схожу позицію посідає також В. В. Бедь, який стверджує, що призначенню психологічної експертизи повинна передувати значна підготовча праця слідчого. Тільки з'ясувавши об'єктивні та, особливо, суб'єктивні сторони вчиненого злочину, індивідуально-психологічні особливості особистості підозрюваного (обвинуваченого), свідка, потерпілого, за наявності інших приводів, слідчий приймає рішення щодо проведення психологічної експертизи конкретного виду. При підготовці такої експертизи слідчі мають можливість користуватися консультаціями спеціалістів у цій галузі, причому найчастіше такі консультації мають усний характер; поширена також практика їх отримання від фахівців кафедр кримінального пра-

ва і процесу, психології, психіатричних лікарень тощо [5].

Отже, аналіз наведених нами наукових підходів засвідчує виправданість та доцільність первинних консультацій з фахівцями-психологами за найбільш складними категоріями кримінальних проваджень з питань предмета експертного дослідження, формулювання запитань у постанові про призначення експертизи.

Підтвердженням окреслених позицій можуть бути результати проведеного нами анкетування слідчих органів внутрішніх справ (усього 342 особи), що надало змогу встановити сучасний стан реалізації судово-психологічної експертизи як форми використання спеціальних психологічних знань у кримінальному провадженні. Зокрема респонденти переконані, що призначенню судово-психологічної експертизи має передувати значна підготовча робота слідчого. У її межах практики можуть користуватися усіми консультаціями фахівців-психологів чи інших спеціалістів (наприклад, викладачів профільних ВНЗ). Зміст таких консультацій здатен включати питання можливостей психологічної експертизи для встановлення істини в межах кримінального провадження: завжди (61,4%), іноді (30,4%), дуже рідко (4,7%), залежно від події злочину (0,6%), ніколи (2,9%). Вбачається також намагання консультування з фахівцями-психологами щодо доцільності призначення судово-психологічних експертиз загалом (83%). За інших обставин предмет психологічних консультацій охоплює низку аспектів щодо: формулювання запитань, які необхідно викласти в постанові при призначенні експертизи (75,4%), обрання виду експертизи з урахуванням питань, необхідних для вирішення завдань досудового розслідування (42,7%), щодо можливостей обраного виду експертизи (28,6%), компетентності експерта в цій галузі знань (18,1%). На противагу цьому зустрічаються й позиції респондентів, які прямо вказують на відсутність практики консультування з фахівцями-психологами пе-

ред призначенням аналогічних експертиз (2,3%).

Слід зазначити, що експертом може бути спеціаліст, який працює в сфері психології й має відповідну кваліфікацію, а отже — володіє необхідними знаннями для формулювання висновків з питань, що підлягають дослідженню. Преважна більшість сучасних слідчих ОВС зазначають, що штатні психологи ОВС не здатні надавати якісних консультацій щодо можливостей та доцільності призначення судово-психологічних експертиз (59%). Деякі практики навіть переконані, що психологи ОВС взагалі не компетентні, не виконують покладені на них функції, тому не можуть надавати якісних консультацій (4,2%). Інші вказують на необхідність консультування зі спеціалістами, які безпосередньо будуть проводити судово-психологічну експертизу конкретного виду (1,2%).

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що перевага в обранні експерта-психолога надається все ж таки практичному психологу, який не має відношення до правоохоронних органів.

Підготовка до призначення судово-психологічної експертизи потребує належного узагальнення цільової інформації. Джерелами її можуть бути свідчення про особливості формування і розвитку особи підекспертного, його навчання в школі та інших закладах, офіційні документи, що характеризують особистість, листи, щоденники, записи та інші продукти діяльності, дані про характер поведінки у криміногенній ситуації, медичні документи про перенесені соматичні і психічні хвороби, перебування на лікуванні, обліку в психонаркологічному диспансері та ін.

Аналогічна первинна інформація для призначення судово-психологічної експертизи може мати процесуальне і непроцесуальне підґрунтя; іноді необхідні відомості отримуються за допомогою психолога, якому доручається проведення конкретної психологічної експертизи [6]. Отже, підготувавши необхідні матеріали, отримавши консультацію експерта-психолога або опрацювавши необхід-

ну літературу, визначившись, хто проводитиме експертизу, слідчий відповідно до вимог КПК України складає вмотивовану постанову.

Звідси є сенс говорити про проведення судово-психологічної експертизи експертом за постановою слідчого, який попередньо обмірковує її зміст. У цій постанові, на думку сучасних слідчих, здебільшого має акцентуватися увага на таких запитаннях: здатність особи повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними (64,9%), перебування особи на момент вчинення злочину в стані фізіологічного афекту (59,1%), вплив обставин, що спричинили психоемоційний стан (систематичні знущання з боку потерпілого, раптовість небезпеки, безпорадний стан тощо) (52,6%), вікові особливості учасника кримінально-процесуальної діяльності (31%), можливість усвідомлювати деякі обставини та особливості психологічного стану на момент вчинення злочину (0,6%), інше (0,6%). Запитання можуть варіюватися залежно від виду судово-психологічної експертизи. Так, наприклад, при призначенні судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх звертається увага на такі аспекти: чи відповідає рівень розумового розвитку підлітка його біологічному (паспортному) віку (71,3%), які психологічні особливості характерні для особи неповнолітнього (69,6%), чи не спостерігається у підекспертного схильності до фантазування (53,2%), чи не властива підекспертному підвищена навіюваність (39,2%) тощо.

Важливе значення має правильність і чіткість формулювання слідчими запитань перед експертами. Їх перелік має бути досить повним із розрахунку, щоб відповіді давали вичерпну картину психологічного змісту (ознаки суб'єкта та суб'єктивної сторони) вчиненого злочину, особливостей сприймання ситуації свідком, потерпілим. Тому серед завдань, що їх ставлять на вирішення судово-психологічної експертизи, як зазначають окремі науковці, спочатку має бути з'ясування аспектів загального характеру (наприклад, щодо психологіч-

них особливостей суб'єкта та їх виявлення в конкретній криміногенній ситуації), а потім — постановка окремих, деталізуючих запитань [7].

Крім того, слід зазначити, що при призначенні судово-психологічної експертизи в більшості випадків слідчі стикаються зі значними організаційними труднощами. Насамперед вони пов'язані з тим, що на теперішній час немає експертних установ, які могли б компетентно проводити судово-психологічні експертизи. У наукових центрах проведення експертизи може доручатися науково-дослідним лабораторіям психологічних факультетів університетів, психологічним відділам та лабораторіям деяких науково-дослідних інститутів. У інших регіонах, на думку Ю. В. Чуфаровського, проведення судово-психологічної експертизи доцільно доручати найбільш кваліфікованим працівникам кафедр психології та педагогіки педагогічних вузів, тому що вони мають бути обізнані щодо методів експериментально-психологічних досліджень [8]. Отже, перед слідчими на даний час постає значна проблема щодо визначення безпосередніх компетентних виконавців судово-психологічних експертиз.

Разом із тим, згідно з результатами нашого емпіричного дослідження слідчі, які мають досвід призначення судово-психологічних експертиз, при призначенні цих експертиз стикаються з іншими труднощами, а саме: відсутність кваліфікованих експертів відповідної спеціалізації, їх віддаленість (53,2%), відсутність коштів для якісного проведення даної експертизи (35,1%), відсутність методичних матеріалів з питань призначення та проведення судово-психологічних експертиз (29,8%), обмежена кількість експертів-психологів, їх мала кількість (1,7%), проведення поверхового обстеження та дослідження експертами-психологами (0,6%), черги у місцях проведення даних експертиз, через що втрачається багато часу (0,6%).

Крім того, респонденти вказують на актуальність питання строків проведення судово-психологічних експертиз. На наш

погляд, термін проведення будь-якої експертизи (30 діб) та складання висновку експерта (ще 15 діб) здатен певним чином уповільнювати процес встановлення істини в межах кримінального провадження. Саме тому не слід призначати судово-психологічній експертизи на початку досудового слідства, коли матеріали кримінального провадження зібрані не в повному обсязі та не проведенні всі необхідні слідчі дії. Звідси варто говорити про те, що окреслені позиції можуть бути перепорою на шляху призначення слідчими судово-психологічних експертиз.

У цілому ж слідчий обмежений строками кримінального провадження, які передбачені чинним Кримінальним процесуальним кодексом України [9]. Він буквально «прив'язаний» строками кримінально-процесуальної діяльності. З цього приводу опитані нами слідчі виступили з такими пропозиціями: урегулювати питання щодо строків на законодавчому рівні, безпосередньо в Кримінальному процесуальному кодексі; зобов'язати, у першу чергу, експертів не затягувати проведення експертиз; створити більші можливості для швидкого проведення експертиз; вирішити питання щодо скорочення строків проведення судово-психологічної експертизи або припинення строків досудового слідства на період проведення даної експертизи, що може бути певним стимулом для її призначення та проведення. Поряд із цим, у незначній частині слідчих, що призначали судово-психологічні експертизи, труднощів при призначенні та проведенні не виникало (9,9%). Цікавою й слушною є також думка, що за бажанням проведення тієї чи іншої експертизи труднощі можна долати в робочому порядку (0,6%).

Таким чином, за допомогою судово-психологічної експертизи можна отримати дані, які дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної активності та поведінкових проявів особи, що мають значення для висновків юридичного змісту. З іншого боку, підвищення рівня ефективності застосування судово-психологічної експертизи в процесі досудового розслідування здатне сприяти якісній побудові мотиваційної частини рішень, що приймаються безпосередньо слідчим як суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності.

Судово-психологічна експертиза як форма використання спеціальних психологічних знань на теперішній час переживає важливіший період свого розвитку. Слідчі повинні переосмислити значення й роль, яку мають судово-психологічні експертизи при розслідуванні кримінальних правопорушень різних категорій, щоб стати однією з важливих ланок в юридичній практиці сьогодення.

Окреслені нами проблемні питання призначення та провадження судово-психологічних експертиз у кримінально-процесуальній діяльності не становлять вичерпного переліку. Проте в умовах сьогодення вони набувають значущості у професійній діяльності слідчих підрозділів ОВС України. Насамперед це пов'язане з недостатнім рівнем організаційного та фінансового забезпечення їх роботи, професійно-психологічної готовності слідчих до кваліфікованого виконання своїх службових обов'язків. Доводиться констатувати, що проблемним моментам функціональних, організаційних, психологічних засад призначення та проведення судово-психологічних експертиз в сучасному кримінальному процесі, на жаль, не приділяється належної уваги.

ПРИМІТКИ

1. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія / О. В. Землянська. — Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. — С. 4.

2. Коцинець В. В. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі : теоретичні засади та практичні проблеми : навч. посіб. / В. В. Коцинець, В. Я. Марчак. — Чернівці : Рута, 2007. — С. 72.

3. Акашев А. Б. Юридическая психология: Хрестоматия / А. Б. Акашев. — Усть-Каменогорск : ВКГУ, 2008. — С. 77.

4. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология : учеб. пособ. / Ю. В. Чуфаровский. — М. : Право и Закон, 1997. — С. 164.
5. Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. / В. В. Бедь. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : МАУП, 2004. — С. 357.
6. Там само. — С. 358—359.
7. Юридична психологія : підручник / кол. авт. : Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко [та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. — К. : КНТ, 2007. — С. 289.
8. Чуфаровский Ю. В. Знач. праця. — С. 167.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : чинне законодавство з 19.11.2012 р. — Офіц. текст. — К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 382 с.

Охрименко Светлана, Лузанова Анна. Особенности подготовительной работы перед назначением судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве.

Статья посвящена рассмотрению вопросов особенностей подготовительной работы следователя перед назначением судебно-психологических экспертиз в процессе досудебного расследования уголовных правонарушений. Судебно-психологическая экспертиза, назначаемая следователем, рассматривается как необходимая и эффективная форма использования специальных знаний в современной юридической практике. В статье приведены результаты авторского эмпирического исследования, которое показало современное состояние реализации судебно-психологической экспертизы как формы использования специальных психологических знаний в уголовном процессе.

Ключевые слова: судебно-психологическая экспертиза, следователь, уголовное производство, уголовные правонарушения, постановление, уголовно-процессуальное урегулирование.

Ohrimenko Svitlana, Luzanova Anna. Particularities of the starting-up working the coroner before purpose judicial-psychological expert operation in criminal production.

The article is devoted consideration of questions of features of preparatory work of investigator before setting of judicial-psychological examinations in the process of pre-trial investigation of criminal offences. Judicial-psychological examination, appointed an investigator, is examined as a necessary and effective form of the use of the special knowledges in modern legal practice. The results of the author empiric research which rotined the modern state of realization of judicial-psychological examination as forms of the use of the special psychological knowledges in a criminal production are resulted in the article.

Key words: judicial-psychological expert operation, coroner, criminal production, criminal offenses, resolution, criminal-judicial adjusting.

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ І ДРУГА

М. Я. Сегай, Б. Б. Юдельсон.

31 березня видатному вченому-правознавцю України Михайлу Яковичу Сегаю виповнюється 90 років. Біографія такої видатної людини є надбанням історії — адже це життєвий шлях, сповнений подіями, нелегкими випробуваннями, перемогами, кропіткою працею.

Чи міг уявити випускник середньої школи, отримавши «золотий атестат» відмінника, що доросле життя розпочнеться із війни? Чи міг уявити молодий киянин, який виховувався на історичних старожитностях рідного міста, не один раз бачив панораму «Голгофа», відкрити в спеціальному приміщенні на Володимирській гірці, що замість омріяного навчання в університеті йому прийдеться воювати, та ще й стати армійським командиром, брати відповідальність на себе та бити ворога протягом усієї війни?

У буремні роки Великої Вітчизняної війни Михайло Сегай пройшов бойовий шлях командира вогневого взводу, командира батареї, начальника штабу дивізіону, брав участь у штурмі Берліна, був нагороджений орденами «Вітчизняної війни» 1-го і 2-го ступенів, медалями «За визволення Варшави» і «За взяття Берліна».

Війна закінчилася. Демобілізація. Повернення до рідного міста і велике бажання вчитися, пізнавати, досліджувати. У 1950 р. Михайло Якович закінчує юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка

(нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Більше 45-ти років (1950—1996) працює у Київському науково-дослідному інституті судової експертизи: молодшим науковим співробітником, старшим науковим співробітником (з 1952), завідувачем відділу криміналістичних досліджень (з 1955), заступником директора з наукової роботи (з 1963), головним науковим співробітником (з 1983). У 1996 р. Михайло Якович Сегай — вчений секретар Київського регіонального центру Академії правових наук України. Член спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій. Член редколегії і один з авторів «Юридичної енциклопедії», «Вісника Академії правових наук України», збірника «Криміналістика та судова експертиза», журналу «Юридична Україна». Член міжвідомчої Координаційної ради з проблем судової експертизи.

Навіть стислий перелік фактів біографії видатного вченого говорить про надзвичайно важливі риси характеру Михайла Яковича. Виважений підхід до всього, бажання дійти до суті, всебічно вивчити те, що стає об'єктом дослідження — із самого початку наукової діяльності це допомагає молодому науковцю пізнавати істину, зосереджуватися на актуальних проблемах криміналістики й набувати фахової майстерності. У нього були прекрасні вчителі — видатні експерти професори С. І. Тихенко і Ю. С. Сапожніков, кандидати юридичних наук Б. Р. Киричинський та М. М. Зюскін. Сам молодий учений виявив неабияку зацікавленість у дослідженнях у науковому аналізі. Вже будучи кваліфікованим експертом-криміналістом у галузі судового почеркознавства, дактилоскопії та трасології, Михайло Сегай захопився працями засновника Київського кабінету науково-судової експертизи професора С. М. Потапова з теорії криміналістичної ідентифікації. Саме цій проблематиці присвятив Михайло Якович свою кандидатську дисертацію «Криминалистическая идентификация и особенности

ее применения в отдельных видах советской криминалистической экспертизы» (1959), а згодом і докторську дисертацію «Методология судебной идентификации» (1970).

Загальновідомим є надзвичайно широкий діапазон наукових інтересів академіка М. Я. Сегая. В останні роки Михайло Якович плідно працює над проблемами, що постають при новій кодифікації кримінального законодавства України, досліджує питання його оптимізації, підвищення якості та ефективності кримінального закону, бере участь у розробці Закону України «Про судову експертизу». Він розробляє питання тактики проведення судових експертиз,

психології експертної діяльності, проблеми удосконалення процесуального регулювання використання спеціальних знань у судочинстві, теоретичні питання узагальнення експертної практики, обґрунтовує поняття і систему експертної технології, удосконалює тактичні прийоми використання групи спеціалістів при слідчому огляді місця злочину, а також тактику збирання і використання одорологічної інформації.

Науковий доробок академіка НАПрН України Михайла Яковича Сегая є чи не найяскравішою демонстрацією глибини змісту наукової тематики, якою займається цей унікальний дослідник.

Вельмишановний Михайле Яковичу!

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України щиро вітає Вас зі славним ювілейним днем народження!

У Вас за плечима довге життя, сповнене героїчних вчинків, нелегких випробувань, творчих злетів і кропіткої щоденної праці на благо науки та держави! Дякуємо, дорогий ювіляре, за плідну працю, за унікальну життєву позицію вирішувати найскладніші наукові завдання, розв'язувати нагальні науково-організаційні питання, підтримувати найсміливіші думки, бути найкомпетентнішим порадиником і вчителем!

Загальновідомим є Ваш внесок у розвиток вітчизняної криміналістики та судової експертизи, в удосконалення чинного законодавства! Ми пишаємося тим,

що Ваші наукові розробки отримали міжнародне визнання та відзначені Радю суспільних нагород ООН!

Ми пишаємося Вашою героїчною молодістю, яка пройшла справжнє випробування на фронтах Великої Вітчизняної війни! Ваші бойові нагороди — це історична пам'ять про бійців і ветеранів, доросле життя яких розпочалося на війні!

Доброзичливість, толерантність, високий професіоналізм, бездоганна порядність і чуйність здобули Вам, дорогий Михайле Яковичу, заслужену повагу й шану всіх колег-науковців, учнів і друзів!

Ми від усього серця бажаємо Вам, дорогий друже, міцного здоров'я, тепла й сімейного затишку, щастя і всіляких газдів!

*Від імені колективу Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
Національної академії правових наук України*

*академік НАПрН України
О. Д. Крупчан*

ТРЕТЕЙСЬКИЙ РОЗГЛЯД: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Примак Володимир,
кандидат юридичних наук

6 березня 2013 р. у приміщенні Київського регіонального центру Національної академії правових наук України відбувся «круглий стіл» на тему «Третейський розгляд — процесуальні аспекти, практика приведення до виконання рішень третейських судів та міжнародних арбітражів», організований НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, Міжнародним комерційним арбітражним судом при Торгово-промисловій палаті України, Третейською палатою України та Українською арбітражною асоціацією. У заході взяли участь відомі науковці, практикуючі юристи, керівники кількох постійно діючих третейських судів, представники бізнес-спільноти, судді Вищого господарського суду і Верховного Суду України.

Під загальним керівництвом голови «круглого столу», директора НДІ приватного права і підприємництва, академіка НАПрН України Олександра Крупчана учасники дискусії зосередилися на секційному обговоренні переважно таких питань з порушеної проблематики: «Процесуальні аспекти третейського розгляду — від формування складу суду до винесення рішення» (модератори секції — д. ю. н., академік НАПрН України Дмитро Притика, голова Постійно діючого Третейського суду при Українському національному комітеті Міжнародної торгової палати Тарас Шепель), «Практика скасування рішень третейських судів та міжнародних арбітражів, застосування норм щодо визначення компетенції третейських судів та міжнародних арбітражів, порушень процедури тощо» (модератори — академік НАПрН України, голова МКАС при ТПП України Микола Селівон, голова Постійно діючого Третейського суду при Асоціації

українських банків Анатолій Жуков), «Практика виконання рішень третейських судів та міжнародних арбітражів» (модератори — Президент Української арбітражної асоціації Тетяна Сліпачук, голова Постійно діючого Третейського суду при Всеукраїнському фінансовому союзу Олег Філімонов).

Попри певні недоліки, учасники дискусії загалом доволі високо оцінили рівень чинного законодавства, що регламентує діяльність третейських судів та Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України. Водночас чимало зауважень було висловлено з приводу тієї практики правозастосування, що склалася у сфері оскарження рішень третейських судів у загальних та господарських судах, а також при вирішенні останніми питань про видачу виконавчих документів на примусове виконання вищезгаданих рішень. Крім того, чимало нарікань у виступаючих викликала практика господарських судів, які подекуди допускають змішування сфери дії законодавчих приписів, що регламентують діяльність постійно діючих третейських судів, та норм, які визначають порядок утворення судів ad hoc, що створюються для розгляду якогось конкретного спору. Йдеться, насамперед, про істотні відмінності у порядку призначення арбітрів, особливо за відсутності заздалегідь узгодженої сторонами спору кандидатури одноосібного арбітра.

Обговорюючи питання дійсності третейських угод та підсудності справ третейським судам присутні на заході неодноразово висловлювали думку щодо необхідності підвищення відповідальності учасників цивільного обороту за власне волевиявлення, зафіксоване у домовлено-

сті про передання можливих спорів на розгляд третейському суду, та запобігання спробам недобросовісних осіб зловживати своїми процесуальними правами з метою затягування розгляду справи. Торкалися присутні і проблем, пов'язаних зі способами укладання третейської угоди, зокрема шляхом обміну листами або надання відзиву на позовну заяву, визначенням компетенції третейського суду, тлумаченням змісту третейських і арбітражних угод тощо.

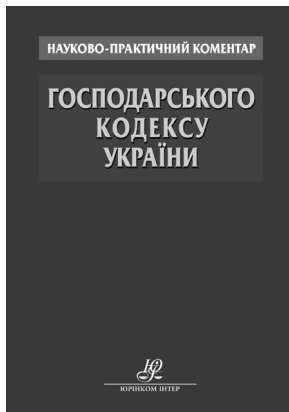
Хоча більшість порушених на «круглому столі» проблем стосувалися діяльності третейських судів, не обминули учасники своєю увагою і актуальних аспектів діяльності МКАС при ТПП України. Зокрема було висловлено слушну думку щодо доцільності внесення змін до законодавства в частині визначення суду, компетентного розглядати скарги на рішення МКАС — було запро-

поновано перенести розгляд такого роду скарг з місцевого загального суду на рівень суду апеляційної інстанції.

Підсумком роботи «круглого столу» стало винесення на широке обговорення всіма заінтересованими сторонами проекту резолюції, в якій третейський розгляд спорів охарактеризований як важливий елемент громадянського суспільства та ознака розвитку правової культури в Україні.

Урахування висловлених учасниками зібрання думок і рекомендацій, безперечно, сприятиме дальшому розвитку нормативно-правової бази функціонування третейських судів і міжнародного арбітражу, вдосконаленню їх взаємодії з судами загальної юрисдикції, забезпеченню ефективного захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб, що беруть участь у третейському розгляді спорів.

Видавництво «Юрінком Інтер» п р о п о н у є :

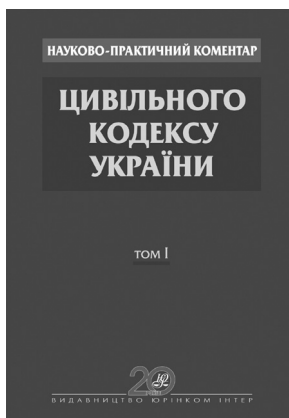

Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / О. А. Бебяневич, О. М. Вінник, В. С. Щербина [та ін.] ; за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. — 3-тє вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2012. — 776 с.

ISBN 978-966-667-507-4

У третьому виданні науково-практичного коментаря, авторами якого є провідні вчені-юристи, враховано не лише новели Господарського кодексу України, а й нові нормативно-правові акти та численні зміни в поточному законодавстві, спрямовані на вдосконалення правового регулювання суспільних відносин у сфері господарювання.

Для працівників народного господарства, юрисконсультів, суддів, прокурорів, адвокатів, дослідників та викладачів права, студентів вищих юридичних навчальних закладів.

Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. — 5-тє вид., перероб. і допов. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, 2013. — Т. I. — 832 с.; Т. II. — 1120 с.

ISBN 978-966-667-549-4 (Т. I)

ISBN 978-966-667-550-0 (Т. II)

У Коментарі на основі наукового аналізу цивільного права та узагальнення судової практики наводиться постатейне тлумачення чинного Цивільного кодексу України, а також інших актів законодавства. Використані нові, оригінальні підходи у тлумаченні складних правових норм та найбільш ефективні способи їх застосування у правозастосовчій діяльності. У підготовці Коментаря брали участь вчені-цивілісти усіх наукових центрів України, судді ВС України та інших судових ланок, нотаріуси.

У новому, 5-му виданні Коментаря враховані зміни, внесені до ЦК, положення нових актів законодавства, новітня судова практика тощо.

Видання розраховане на суддів, працівників прокуратури, інших правоохоронних органів, адвокатів, спеціалістів юридичних служб підприємств та організацій усіх форм власності, науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних вищих навчальних закладів.

З питань придбання звертайтеся: 04209, м. Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 31-б
Тел./факс (44) 413-81-44, 411-69-08, 411-64-03, 412-36-18
E-mail: sales@yurincor.kiev.ua <http://www.yurincor.com>

Видавництво «Юрінком Інтер» п р о п о н у є :

Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України : 2-ге вид., перероб. і допов. / за заг. ред. І. Х. Темкіжева (кер. авт. кол.). — К. : Юрінком Інтер, 2012. — 720 с.

ISBN 978-966-667-526-5

У Коментарі на основі наукового аналізу адміністративного права і процесу та узагальнення судової практики наводиться постатейне тлумачення чинного Кодексу адміністративного судочинства України, а також інших актів законодавства. У 2-му виданні враховані зміни, внесені до КАСУ, положення нових актів законодавства.

Видання розраховане на суддів, працівників апаратів судів, прокуратури, інших правоохоронних органів, адвокатів, науковців, викладачів, аспірантів, студентів, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями адміністративного судочинства.

Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. — К. : Юрінком Інтер, 2013. — 712 с.

ISBN 978-966-667-553-1

У підручнику висвітлюються питання загальної частини кримінального права України з урахуванням здобутків вітчизняної кримінально-правової науки. Акцент зроблений не на коментуванні чинного КК України, а на аналізі положень, які є стабільними і зберігають актуальність при змінах законодавства.

Для тих, хто вивчає кримінальне право чи вдосконалює свої знання з цієї дисципліни.

З питань придбання звертайтеся: 04209, м. Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 31-б
Тел./факс (44) 413-81-44, 411-69-08, 411-64-03, 412-36-18
E-mail: sales@yurincom.kiev.ua <http://www.yurincom.com>

Видавництво «Юрінком Інтер» п р о п о н у є :

Курс адміністративного права України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сущенко [та ін.]. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2013. — 872 с. — Бібліогр. в кінці тем.
ISBN 978-966-667-548-7

У підручнику висвітлено актуальні питання курсу адміністративного права. Вивчається складний комплекс теоретичних положень, правових інститутів і нормативного матеріалу щодо регламентації відносин адміністративних зобов'язань у виконавчо-розпорядчій діяльності публічної адміністрації.

У 2-му виданні враховані зміни законодавства, що відбулися за останні роки в нашій державі. Адміністративне право розглядається як галузь, що регулює діяльність публічної адміністрації щодо задоволення інтересів суспільства і громадян в процесі публічного управління, надання адміністративних послуг тощо. Розкриваються зміст адміністративно-правових норм та відносин, структура та призначення публічної адміністрації, форми і методи її діяльності, проходження публічної служби, забезпечення законності. Висвітлені питання адміністративного процесу, а також адміністративної відповідальності, в тому числі за вчинення корупційних правопорушень.

Підручник призначений для викладачів, аспірантів, ад'юнктів, магістрів, студентів та слухачів юридичних навчальних закладів і факультетів України.

З питань придбання звертайтеся: 04209, м. Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 31-б
Тел./факс (44) 413-81-44, 411-69-08, 411-64-03, 412-36-18
E-mail: sales@yurincor.kiev.ua <http://www.yurincor.com>

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку в журналі приймаються наукові статті, які раніше не були опубліковані в інших виданнях. При їх підготовці просимо дотримуватися вимог Постанови ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7-05/1 щодо змісту наукових статей.

Разом зі статтею слід надавати рекомендацію кафедри (відділу) вищого навчального або наукового закладу та рецензію кандидата чи доктора наук із відповідної спеціальності.

Рукопис має бути виготовлено українською мовою та віддруковано шрифтом № 14 на принтері, з розміщенням рядків тексту через півтора інтервали, поля — 3 см. Перелік використаних літературних джерел слід наводити в кінці статті в порядку появи відповідних посилань. При оформленні статей слід дотримуватися ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

На початку рукопису авторам необхідно зазначити індекс УДК (Універсальної десятикової класифікації), а після даних про автора та назви статті наводити анотації на неї українською, російською та англійською мовами. Орієнтовний обсяг кожної анотації — 500 друкованих знаків. Анотації мають супроводжуватися перекладом прізвища, імені автора та назви статті на відповідну мову (у журналі анотації і ключові слова російською та англійською мовами друкуються в кінці опублікованого матеріалу, анотація і ключові слова українською — на початку статті). До кожної анотації слід додавати перелік ключових слів (до десяти окремих слів або словосполучень) відповідною мовою.

Автор несе персональну відповідальність за дотримання ним при підготовці статті норм чинного законодавства (зокрема щодо захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності), достовірність викладених відомостей (у тому числі імен і найменувань згаданих у статті фізичних та юридичних осіб), цитат і посилань на літературні джерела та норми актів законодавства, правильність визначення індексу УДК і перекладів анотацій на статтю.

У тексті статті посилання на використані літературні джерела слід зазначати порядковим номером, виділеним двома квадратними дужками, згідно з переліком джерел. Авторські пояснення і приклади слід наводити в дужках безпосередньо в тексті статті. Всі матеріали подаються у трьох примірниках, один з яких має бути підписаний автором.

Загальний обсяг статті не повинен перевищувати 24 тисяч друкованих знаків (разом із пробілами), тобто 12 сторінок тексту. До рукопису необхідно додавати його електронну копію, записану у вигляді окремого електронного документа на стандартній дискеті.

Редакція залишає за собою право редагувати рукопис, скорочувати його, змінювати назву статті та вводити (змінювати) рубрикацію внутрішніх частин текстового матеріалу. Подані матеріали (рукописи), включно з тими, які визнано неприйнятними, редакція не повертає.

Автор, який подав матеріали для друку, вважається таким, що погоджується на подальше безоплатне їх розміщення на сайтах видавництва правової літератури «Юрінком Інтер» і Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

До поданих матеріалів слід додавати довідку про автора із зазначенням прізвища, імені, по батькові, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), місця основної роботи, посади, домашньої адреси, номерів контактних телефонів.

Гонорари за опубліковані в журналі статті не сплачуються.

ЮРИДИЧНА УКРАЇНА № 4 (124) 2013

Співзасновники:

Київський регіональний центр
Національної академії правових наук України,

Науково-дослідний інститут
приватного права і підприємництва
Національної академії правових наук України,

ТОВ «Юрінком Інтер»

Видавець: ТОВ «Юрінком Інтер»

Головний редактор — В. Д. Примак, кандидат юридичних наук

Над випуском працювали:

*Володимир Примак, Олена Смірнова, Майя Ромась,
Святослав Караваєв, Михайло Черненко, Лариса Сисоєва*

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром
ТОВ «Юрінком Інтер»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3954 від 13.01.2011 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15736-4208ПР від 26.10.2009 р.

Підписано до друку 08.04.2013. Формат 70×100/16.

Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 9,4. Умовн. друк. арк. 7,8.
Тираж 600 прим. Зам. № .

Адреса редакції та видавця: 04209, м. Київ, вул. Героїв Дніпра, 31-б.

Тел. 411-69-08, 412-04-75. Факс 413-81-44.

<http://www.yuricom.com.ua>. E-mail: jukr@yuricom.kiev.ua.

Видавництво правової літератури «Юрінком Інтер».

Редакція журналу «Юридична Україна».

Віддруковано у ПАТ «Віпол». Адреса: 03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4404 від 31.08.2012 р.

Редакція не завжди поділяє позицію авторів публікацій.

За достовірність викладених фактів відповідає автор.

Передплатний індекс журналу «Юридична Україна» — 01757.

Передплатний індекс комплекту:

газета «Юридичний вісник України» і журнали «Юридична Україна»

та «Бюлетень законодавства і юридичної практики України» — 08440.

З приводу придбання журналів минулих випусків звертайтеся за тел. 411-69-08, 411-64-03.